

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Історичні й соціокультурні процеси країн Європи
в епоху Середньовіччя та Нового часу»**

15 травня 2019 року

Випуск 10

Кропивницький – 2019

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Історичні й соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу». – 15 травня 2019 року. – Випуск 10. – Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2019. – 58 с.

Відповідальні за випуск:

Парсамов С.С., доктор історичних наук, професор,

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол № 10 від 11 червня 2019 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Ставлення до дітей у Французькій середньовічній сім'ї <i>Анна Щербук</i>	5
Демографічні, соціально-економічні, ментальні наслідки чуми XIV ст. для населення Європи <i>Марія Бутиріна</i>	13
Уявлення англійців і московитів про посольську культуру та дипломатичний етикет <i>Владислав Кузьменко</i>	23
Англійсько-шотландські відносини в епоху Єлизавети I <i>Аліна Бойко</i>	30
Вплив європейської моди епохи класицизму та ампіру на костюм росіян початку XIX ст. <i>Вікторія Шевченко</i>	34
Гігієна тіла, догляд за волоссям, зачіски англійських модниць у «Вікторіанську епоху» <i>Ольга Доніна</i>	42
Структура, функції, компетенція органів міського самоврядування Єлисаветграда за Міським положенням 1870 року <i>Карина Мала</i>	46
Неллі Блай: жіноче обличчя американської журналістики кінця XIX – початку XX століття <i>Дарина Чорна</i>	54

ВСТУП

Матеріали, зібрані у пропонованому збірнику, є результатом виступів третьокурсників-істориків факультету історії та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Історичні й соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу», яка була проведена 15 травня 2019 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемних груп у 2018–2019 навчальному році, які діють на кафедрі всесвітньої історії: «Культура та ментальність Європейського Середньовіччя», керівник – професор, доктор історичних наук Сергій Суренович Парсамов, «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Олег Миколайович Марченко та «Міфологія та релігія стародавнього світу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Людмила Василівна Пономаренко.

Студенти, які працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної історії країн Європи, Азії епохи Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу, вивчали різні аспекти повсякденного життя населення регіонів у зазначені історичні епохи, досліджували державні, громадські, корпоративні інституції, характеризували персоналії, які певним чином вплинули на перебіг історичних подій чи визначили (започаткували) окремі напрямки соціокультурного життя народів світу, подали свої матеріали на публічне обговорення через конференцію.

Розвідки студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел, опрацюванні вітчизняної, зарубіжної історіографії з досліджуваних питань. Доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемних груп, виступали з повідомленнями на семінарських заняттях, студентських наукових конференціях, подавали матеріали на Всеукраїнські конкурси студентських наукових робіт та інше. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання кваліфікаційних робіт у вигляді курсових проектів та магістерських досліджень.

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції за темою: «Історичні й соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу студентських робіт є продовженням публікацій кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права доробок студентів під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії», які охоплювали праці студентів з історії стародавнього світу, історії країн Європи, Америки, Азії та Африки Новітнього часу, методики вивчення всесвітньої історії в школі, історіографії та методології історії, спецкурсів та інше. Матеріали студентської науково-практичної конференції будуть корисними для учнів, які навчаються у школі, та бакалаврів, магістрів, котрі здобувають освіту на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладах, а також для усіх, хто цікавиться історією, етнографією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу.

СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У ФРАНЦУЗЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СІМ'Ї

Анна Щербук

(студентка групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Середньовічні енциклопедії говорять про дітей окремо від дорослих, в медичних розділах, оскільки вони потребували особливого догляду. Середньовічне право, будь то римське, канонічне або звичайне, також виділяло дітей в особливу категорію, наділену особистими й майновими правами, які в період малолітства потребували опіки. Саме поняття дитинства мало на увазі вразливість і потребу в спеціальному захисті.

Про протікання вагітності у часи Середньовіччя мало що відомо. Можливо, тому, що ті, хто тримав у руках перо, були чоловіками й не цікавилися тим, що ж таке пологи; можливо, й тому, що кожна жінка вагітніла в середньому раз у вісімнадцять місяців, тобто десятків разів протягом свого шлюбу, відповідно за демографічними нормами тієї епохи. Так що цей стан вже не можна було вважати «цікавим». Якщо вагітність протікала з ускладненнями або, тим більше, закінчувалася викиднем, вину покладали виключно на жінку, як і в разі безпліддя, навіть у тому випадку, якщо непридатним визнавалося чоловіче сім'я: дефектним вважалася посудина, але не то, що в неї влили [10, с. 36].

Діти народжувалися тільки вдома під наглядом повитухи: лікарні вже існували, але вони не призначалися для приймання пологів. Повитухи приймали пологи навіть у королев і знатних дам, оскільки чоловікам заборонялося входити у пологове приміщення. Процес народження дитини, можливо, проходив так. Породіллю укладали або садили скоцюрбившись; іноді опорою їй служили тільки подушки. Повитуха готувала ганчір'я й воду для обмивання. Вона ж допомагала дитині м'яким масажем живота або маніпуляціями голими руками правильно розташуватися в утробі. Якщо послід не виходив сам і якщо пуповину швидко не обрізали й не перев'язували, ризик інфекції надзвичайно зростав. При такій недосконалій гігієні пологи приносили чимало мук, ставали смертельно небезпечними; кесарів розтин, щоб врятувати дитину, не практикувався, принаймні, поки мати була жива. При важких пологах одна з десяти жінок (і більше) не виживали [10, с.37].

Енциклопедії та спеціальні трактати – такі, як твір Тротули, яка викладала в XII ст. в медичній школі Салерно, веліли ретельний догляд за новонародженими: в них містилися інструкції, як перев'язувати пуповину, купати немовляти, усувати слиз з легких і горла. Тротула рекомендувала натирати горло новонародженого медом, промивати язик гарячою водою, «щоб він міг правильніше говорити», й захищати дитину в перші години життя від яскравого світла та гучного шуму. Почуття новонародженого повинні порушуватися «різними картинками, тканинами різного кольору й

перлинами» та «піснями й м'якими голосами». Вуха новонародженого, попереджає трактат, «слід притиснути й негайно надати їм форму, і це треба робити постійно». Кінцівки маляти слід обв'язати сповивачами, щоб вони випростувались [5, с. 215].

Висока шлюбність, ранній початок подружнього життя, можливість повторних шлюбів – все це створювало передумови для високої народжуваності. Релігія забороняла будь-які протизаплідні засоби й всілякі спроби позбутися плоду, суворо караючи за них, аборт вважався вбивством. Хоча, ще у XIV ст. деякі проповідники, такі як Бернардин Сієнський, навіть допускали, що ембріон можна знищити до закінчення сорока днів внутрішньоутробного життя – зрозуміло, за умови численних покаянь і при наявності серйозної причини: загрози здоров'ю або навіть небезпеки бідності. Це показує, наскільки поширені були тоді аборти [10, с.35].

Попри високу народжуваність, виростити вдавалося небагато, – така велика була дитяча смертність, навіть серед знаті. У більшості сімей виживали від одного до трьох дітей. При перших пологах помирала третина жінок і приблизно 25-30% новонароджених. Дитина, яка помирала при народженні, не отримавши хрещення, за твердженням А. Августина, повинна була відправитися у пекло. Тіла таких нехрещених немовлят, археологи вкрай рідко знаходять разом з тілами хрещених. Можливо, існували спеціальні місця їх поховання – наприклад, під церковною папертю, або їх ховали під порогом рідної домівки, розтрощивши тіло великим каменем, щоб похованим не опанував якийсь демон з метою зробити знаряддям диявола; або ж їх просто кидали в річку [10, с.37].

Про народження близнюків у середні віки відомо небагато. Є припущення, що приймалося фатальне рішення про дітовбивство – тяжкий злочин, гірший, ніж аборт, але лише воно могло врятувати честь роду. Наявність близнят начебто свідчило про аморальність матері, яка завагітніла від двох чоловіків, чи одне з немовлят було диявольським двійником іншого.

Церемонією повернення матері у громаду християн, що позбавляло її від усякої скверни, був обряд «очищення» після пологів. Після нього жінка ставала знову «доступною» для чоловіка. Тому у зв'язку з «очищенням» відкрито радів весь сімейний клан і навіть усе село. Зазвичай цей ритуал повернення у громаду відбувався через місяць після народження хлопчика і через два, якщо народилася дівчинка, немов у цьому випадку «нечистота» була більше [10, с.39].

Кількість дітей, які вижили, залежала не тільки від народжуваності, а й від набагато ширшого кола обставин. Серед них – матеріальні умови життя людей різних станів, поведінкові стереотипи, рівень медичних знань, що впливав на результат пологів, виживання дітей, доля хворих і літніх людей та ін. Всі ці умови були певним чином взаємопов'язані між собою та із загальним характером соціальної системи.

Дитина по-справжньому ставала повноправним членом людської групи лише по завершенні двох перехідних ритуалів, що означали вступ у життя

спільноти. Перший – це обмивання. Благочестива іконографія відзначала, що цей обряд був здійснений над Ісусом, але проводили його систематично та успадковували від предків. Це був акт, пов'язаний з міркуваннями фізичної гігієни, з метою змити з дитини сліди перебування у материнській утробі; але це було ще і її вступом у світ живих: крик, що випускався немовлям після народження, потім дотик рук і води. Другий обряд – хрещення. Обряд відбувався шляхом занурення у воду: в природні водойми, пізніше – в особливих хрестильних – баптистеріях. Це був вступ у світ християн. Здійснення цього таїнства не обов'язково було справою слуг Божих: його могли виконувати мирянин і навіть жінка, якщо для дитини виникала загроза смерті [10, с. 38].

Церква довгий час допускала й навіть заохочувала хрещення дорослих або підлітків з нагоди свят – Різдва, Великодня, Трійці. Спорідненість з Богом було важливіше будь-якого іншого, поширення кумівства означало, що нового християнина бере у свої руки громада замість батьків.

Немовля харчувалося материнським молоком. В іконографії можна знайти багато зображень жінки, яка пряде, куховарить або навіть косить з немовлям біля грудей, яке ссе материнське молоко. Але траплялося, що молока не вистачало, або ж, вже з XII ст., мати хотіла припинити лактацію. Аристократки прагнули повернути колишню свободу, а селянки приступити до польових робіт. Тоді дитину треба було передати годувальниці, яких було тоді у надлишку – хоча б тому, що вистачало матерів, чия дитина померла.

Заможні ж жінки у XIII ст. вдавалися до послуг годувальниць настільки широко, що священники намагалися протидіяти цій практиці, оскільки вона суперечить мудрості як Писання, так і науки. Скульптури в церквах і мініатюри у рукописах зображували Діву Марію, яка годує Ісуса, але проповіді й притчі не діяли на знать, яка продовжувала приводити годувальниць у дім не тільки для того, щоб вигодовувати немовлят, а й доглядати за дітьми [5, с. 216].

Вибирали годувальниць дуже дбайливо й з певною прискіпливістю: вік, близький до віку матері, впевненість, що годувальниця не вагітна, бездоганне здоров'я. Тротула з Салерно рекомендувала, щоб вона багато відпочивала й спала, утримувалася від «солоні, гострої, кислої та в'язкої» їжі, особливо часнику, і уникала хвилювань. Як тільки немовля могло їсти тверду їжу, Тротула радила, щоб йому давали шматочки курчати, фазана чи грудку куріпки «розміром і формою як жолуді. Він зможе тримати їх в руці й грати з ними й, посмоктуючи їх, буде ковтати їх потроху» [5, с. 216].

Часто мамка вигодовувала чужу і свою дитину. У романах, фаблію й хроніках того часу нерідко оспівували почуття більш ніж братські, які єднали обох «молочних братів» – маленького дворянина та селянина.

Як в Середньовіччя ставилися до дитини? У формуванні тодішніх оцінок зіграли свою роль успадковані від минулого традиції. Деякі з них мали погляд на дитину відмінний середньовічній свідомості пізнішої пори. Так, у навчаннях ранньохристиянських ортодоксів – Аврелія Августина,

Григорія Великого, Ісидора Севільського – неважко зустріти суворий осуд дитячої природи. Дитина грішна від народження, її витівки, непосидючість, непередбачуваність її дій – неминучий наслідок (і підтвердження) її гріховності; навіть перший крик новонародженого не що інше, як крик «вивільненої злоби», відгомін первородного гріха, панівного над кожним людським єством, включаючи й дитину [1, с. 42].

Ці висловлювання були так чи інакше пов'язані з оцінкою шлюбу, в якому рання церква бачила насамперед повторення первородного гріха. Не дивно, що й дитяча доля розглядалася під цим кутом зору. Вважалося, що в дитині як би продовжувалися гріхи батьків. Відповідно до однієї з найдавніших догм Старого завіту визнавалося, що син відповідає за батька. Навіть народження в шлюбі не хлопчика, але дівчинки витлумачувалося в церковній доктрині (а пізніше і в повсякденній свідомості) як кара батькам за порушення сексуальних табу чи інших церковних приписів. Що ж стосується появи на світ хворих, слабких чи калік дітей, то воно сприймалося як відплата за гріхи предків. Цей підхід припускав, що дитина не самоцінність, але лише засіб «нагородити» або «покарати» його батьків [8, с. 109].

Подібне ставлення до дітей мало ходження в римську епоху. Так, римське право наділяло батька сімейства надзвичайно широкими правами щодо дітей. Збереження у Франції аж до VII ст. римського правила оподаткування, яке пропонувало фіскальні стягування з кожного новонародженого, не могло не заохочувати негативне ставлення до дитини, особливо у людей малозабезпечених.

Прояви безпечності або навіть жорстокості батьків до дітей зафіксовані багатьма середньовічними пам'ятниками. У них констатувалися умисне вбивство новонароджених, недбалість щодо них, що призводило до задушення малюків у батьківському ліжку, підкидання дітей, відсутність належної турботи при їх виходженні. Батьківська суворість була не байдужістю і не зневагою – вона мала релігійний характер. Так, якщо дитина завинила, її потрібно було покарати, часом жорстоко; якщо вона плаче, значить, в неї вселився злий дух – дитина буде бита.

Ставлення середньовічного законодавства до дітовбивства відрізнялося від сучасного у двох моментах: дітовбивство розглядалося як «щось менше, ніж вбивство», але, і як щось гірше, ніж недбалість, яка призвела до смерті. Церковні суди накладали за нього покарання від традиційних публічних покань і суворого посту на хлібі й воді до бичування. Більш сувора кара передбачалася в тих випадках, коли батьки не були одружені, тобто перелюб чинили, в той час, як одруженим батькам дозволялося очиститися за допомогою клятви в невинності та заяві свідків, які підтверджували чесність обвинувачених [5, с. 219].

Нерідко до фатального результату призводила недбалість батьків. Вибравшись з колиски, діти піддавалися іншим небезпекам: колодязі, ставки, канави; киплячі каструлі й чайники; ножі, коси, вила – все це загрожувало дитині. Нещасні випадки відбувалися, коли вони залишалися одні, а батьки

йшли працювати, коли за ними доглядали старші сестри й брати й навіть коли батьки були вдома, але займалися справами. Для дітей домашні тварини (свині, собаки, гуси, коні, корови) також були небезпечні.

Це не означало, однак, загальної нерозвиненості батьківських емоцій. Ті ж ранньосередньовічні письменники, які дорікали мирян за недостатню турботу про дітей, констатували «любов» до них і батьківську пристрасність, що змушували балувати дитину, прощати їй пустощі, про прагнення уберегти її від життєвих негараздів. Характерні у цьому відношенні висловлювання герцогині Дуодено. У її «Повчанні», зверненому до сина, якому довелося виїхати заручником до двору Карла Лисого, всі материнські почуття та сподівання звучать з дивовижною силою: *«Більшості жінок дано щастя жити разом зі своїми дітьми, я ж позбавлена цієї радості й знаходжуся далеко від тебе, сину мій. Сумуючи за тебе, я вся переповнена бажанням допомогти тобі й тому посилаю цю мою працю ...»*. *«Хоча і багато мене ускладнює та обтяжує, перша моя турбота побачити коли-небудь тебе, сину мій ... Мрію, щоб Господь нагородив мене цим ... і в очікуванні чахнемо..»*. *«Син мій перворідний, у тебе будуть вчителі, які розкажуть тобі уроки, більш розлогі й корисні, ніж я, але ні в кого з них не буде такого гарячого серця, що б'ється в грудях твоєї матері ...»* та ін. [2, с. 101-102].

Спеціальної системи виховання не існувало: немовля зі знатної родини віддавали нянькам і годувальницям, а у селян і ремісників за ним доглядала матір, працюючи вдома або в полі, або старші брати й сестри. Як тільки дитина досягала такого віку, що їй можна було доручати яку-небудь роботу, її долучали до роботи. З семи років навчання (праця) ставала обов'язковою – наступало отроцтво. У цьому віці дітей передавали, як правило, в чужі сім'ї. Син лицаря ставав пажем у будинку сеньйора, син ремісника – учнем у майстра. Відносини між майстром і учнем були «напівбатьківськими», причому особлива увага приділялася вихованню поваги до авторитету майстра. Підмайстри підлягали тілесним покаранням, причому покарання обмовлялися в угоді, «як ніби це був обов'язок майстра, а не його право». Учень повинен був вчитися втихомирювати свій характер і тримати себе в руках перед старшими. Якщо йому здавалося, що з ним погано поводяться, він міг звернутися в гільдію майстра. Незаконним дітям часто приділялася така ж увага, як і законним, включаючи освіту через учнівство; іноді вони могли й успадкувати майно [5, с. 222].

Дітей також відправляли у монастирські та парафіяльні школи. Монастирські школи враховували як фізичну, так і душевну крихкість дітей. За монастирськими статутами дорослі повинні були їсти тільки після вечірні, але зголоднілі діти могли й раніше. До них не могло застосовуватися покарання у вигляді утримання від їжі та пиття. З іншого боку, діти перебували під суворим наглядом учителя день і ніч і, звичайно, їх били. Селянські діти залишалися вдома, у тяжкій праці осягаючи науку селянського життя. У виховному процесі на батька була покладена турбота просвіщати душу дитини, пояснювати їй, що таке воля Всевишнього; мати

повинна була стежити за її здоров'ям і вселяти їй елементарні життєві поняття [5, с. 224].

Кожній дитині аж до чотирьох – п'яти років, і в більшій мірі дівчаткам, загрожували дитячі хвороби – майже всі інфекційні, часом смертельно небезпечні: віспа, кір, скарлатина, коклюш або наслідки функціональних порушень в організмі (кишкові хвороби). Скелети маленьких дітей, які не досягли семи років, складають в некрополях до 20% поховань.

Іконографія, медичні трактати, біографії знаменитих в майбутньому людей рясніють деталями, що допомагають відновити мир перших дитячих років. Дитину туго сповивали, укладаючи руки вздовж тіла, але часом залишаючи босими ступні. Її часто купали (часом по три рази на день), а білизну міняли ще частіше. Це було цілком і повністю жіночою справою. Проте зустрічалися зображення, як батько годує дитину кашкою або дає йому соску. Після року він допомагав дитині ходити, використовуючи ходунки; але манеж або повзання рачки категорично виключалися: у першому бачили образ внутрішньоутробного ув'язнення, а в другому – повернення до тваринного життя, засуджену Богом [10, с. 41].

Дані археології свідчать, що діти гралися іграшками: брязкальцями, кульками, восковими ляльками, ляльковим посудом, конячками, солдатиками й іграшковою дерев'яною зброєю. Іграшки ці показували, що дитина бачила навколо себе. У дитини того часу були своя їжа, одяг, майно, власні ігри й вона не була карликом без віку, чи простою зменшеною копією дорослого, якою її вважали аж до ХІХ ст. І тільки зі збільшенням міст діти з'являлися на міських вулицях і в школах, завойовували самостійність. Дитинство набуває права громадянства з розвитком бюргерства в епоху Відродження і Нового часу.

У середні віки тяжко провести демографічні підрахунки. Причини: недостатня збереженість джерел, і протягом усього середньовіччя на реальне арифметичне значення числа звертали мало уваги, крім як у церковному календарі. До того ж середньовічні люди перебували у безперервному русі, не знали свого віку, сумнівалися у кількості далеких родичів. Немає повних списків домовласників, особливо в селі й раніше ХV ст. Та й в ті часи вистачало неврахованих осіб: новонароджені, випадково відсутні, літні люди, знедолені. Часто жінок не враховували у підрахунок, їх виключали з економічних або політичних текстів, які вважалися чоловічою справою, і зі статей закону, які були безстатевими [10, с. 30].

Смерть могла забирати протягом перших 10 років життя близько половини дітей. Побічно про високу дитячу смертність свідчить і середня чисельність тих, що вижили (тобто дожили принаймні до підліткового віку) дітей у селянських сім'ях. Наприклад, за поліптиком Марсельської церкви, на одну сім'ю у селян старшого покоління припадає 3,8 дитини, у молодих селян, в сім'ях яких дітородний період ще в розпалі, – по 2,3 дитини. У середньому на малу сім'ю – відповідно 3,3 і 1,0 [4, с. 67].

За середньовічними уявленнями людина проходила у своєму розвитку ті ж періоди, що й всесвіт. Цих періодів шість, і вони уподібнені шести дням творіння: дитинство, отрочтво, юність, зрілість, старість і дряблість. Середньовічне суспільство було демографічно молодим. Середня тривалість життя невелика: вона становила приблизно 45 років для чоловіків і 35 – для жінок. Багаті й знатні жили довше, бо вони краще харчувалися й були не виснажені фізичною працею. Люди нижчих верств переносили всі мінливості долі, ставали головними жертвами голоду, хвороб, війн. Невисока тривалість життя призводила до швидкого соціального дозрівання індивіда. Карл V управляв Францією у 17 років і помер у віці 42 років, маючи репутацію мудрого старця. Іоанн XII зайняв папський престол у 18 років (X ст.). Загалом, сорокарічних вважали вже літніми. Данте стверджував, що після 45 років починається старість. З 28 меровінгських королів (від Хлодвіга до Теодоріха IV) перевалили за 50-річний рубіж лише троє. Для жінок старість наступала ще раніше через численні вагітності й пов'язані з цим хвороби [7, с. 41].

Демографи стверджують, що чоловіків і жінок народжується однакова кількість. Однак після досягнення дорослого віку або навіть статевої зрілості в меншості виявляється жіноча стать, особливо це характерно для XI–XIII століть: від 80 до 90 жінок на 100 чоловіків – таким було співвідношення. Переважання чоловіків серед дорослих фахівці пов'язують переважно з високою смертністю жінок при пологах та з їх загибеллю під час військових розбратів [9, с. 432-435].

Чисельна нерівність статей серед селян виявляється вже у дитячому віці. Так, число хлопчиків набагато перевищує кількість дівчаток. Бачити причину цього тільки в недообліку дівчаток важко (хоча він, безсумнівно, мав місце). Такий недооблік можна припускати, наприклад, в актах або хроніках, де при описі сімей жіноче потомство часом просто ігнорувалось. Американська дослідниця Е. Коулмен пояснювала це недостатньою турботою батьків про новонароджених дівчаток: їх передчасно забирали від грудей, обмежували харчування, не надавали медичної допомоги, це прирікало їх на смерть [3, с. 44].

Надалі ж співвідношення чисельності статей в селянських сім'ях дещо змінювалося: при переході в дорослий вік частка осіб жіночої статі, судячи за деякими описами, збільшувалася. Мабуть, це виражало більш високу на даному віковому етапі смертність чоловіків, ніж жінок; у результаті розрив у чисельності жінок і чоловіків скорочувався, хоча і не зникав [4, с. 60].

Отже, у селянському середовищі можна припускати підвищену смертність дівчаток у дитинстві і, навпаки, більш високу смертність осіб чоловічої статі у дорослому віці. Не виключено, що смертність жінок під час пологів могла за величиною до певної міри «перекриватися» смертністю дорослих чоловіків (через участь у військово-політичних конфліктах, особливо важкої праці, меншою опірністю ряду хвороб та ін.) В цілому ж тривалість життя селянок, мабуть, поступалася тривалості життя селян-

чоловіків, що і відбивалося у перевищенні частки цих останніх серед залежного населення. Що стосується знаті, то розрив у віці смерті між чоловіками й жінками в цьому середовищі був, можливо, ще меншим, ніж у селян. Загроза загибелі чоловіків у військових зіткненнях була ще вищою, відмова від виходжування новонароджених дівчаток менш вірогідна; умови пологів кращі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августин Аврелий. Исповедь. / Под ред. А.А. Столярова. – М.: Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. – 488 с.
2. Бессмертный Ю.Л. Мир глазами знатной женщины IX в. / Ю.Л. Бессмертный // Художественный язык средневековья. – М.: Худ. литература, 1982. – С.83-107.
3. Блонин В.А. К изучению динамики численности населения на территории Франции IX в. / В.А. Блонин // Средние века. – 1984. – Вып. 47. – С. 42-49.
4. Габдрахманов П.Ш. Демографическое развитие северофранцузского крестьянства в раннесредневековый период /П.Ш. Габдрахманов. – М.: Наука, 1988. – С. 55-69.
- 5 Гис Ф., Гис Дж. Брак и семья в Средние века / Ф. Гис, Дж. Гис / Пер. с англ. – М.: «Российская полит. энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 384 с.
6. Дюби Ж. Почтенная матрона и плохо выданная замуж. Восприятие замужества в северной Франции около 1100 года / Ж. Дюби // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1996. – С. 236-251.
7. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу / О.М. Марченко. – Курс лекцій: Навч. посібник. – Кропивницький, 2017. – 339 с.
8. Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Часть I. Рождение и становление средневековой Европы. V–IX вв. /Отв. ред. А.Л. Ястребицкая. – М.: Интерпракс, 1995. – 224 с.
9. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С. Д. Сказкина. – Т. I. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – 590 с.
10. Фоссье Р. Люди средневековья / Р. Фоссье. – М.:Евразия,2010. – 352 с.

ДЕМОГРАФІЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, МЕНТАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЧУМИ XIV СТ. ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ

Марія Бутиріна

(студентка групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Історія Великої чуми XIV ст. та її подальших рецидивів по всьому світу як і раніше привертає увагу істориків. Разом з тим далеко ще не всі сторони її вивчені. Медичні, екологічні, демографічні, соціальні, культурні та політичні аспекти цього феномена великі та суперечливі. Однак, інтерес до цієї проблеми ще не скоро ослабне. В рамках всесвітньої історії феномен «чорної смерті», як її називали сучасники, займає одне з центральних місць, оскільки мова йде про грандіозну подію, котра радикально змінила світ. Вона сприяла посиленню світської влади й формуванню нових інститутів контролю. Вона змінила суспільну свідомість і, безумовно, змусила мільйони людей змінити свої погляди на самих себе й навколишні речі.

Головна причина, по якій епідемія середини XIV ст. на Заході назавжди врізалася в пам'ять сучасників і нащадків, – це безпрецедентно висока смертність. Питання про кількість померлих від чуми почало дебатуватися ще в XIX ст., коли фахівці зійшлися на тому, що в Європі за короткий період часу з 1347 по 1350 р. умер майже кожен третій житель, а всього десь 20-25 млн осіб. [5, с. 165].

Всі великі міста Західної цивілізації постраждали від чуми, втративши від третини до двох третин свого населення. Те ж стосується й цілих країн. Так, до 1300 р. чисельність населення Англії становила близько 6 млн осіб, а у Франції проживало 13,5 млн. Чума спустошила ці країни. Французи ледь змогли відновити вихідну чисельність 1500 р., а англійці лише до XVIII ст. Аж до 1750 р. вплив чуми залишався головним фактором демографічної історії Заходу [2, с. 49–61].

У країнах ісламу наслідки від чуми були не менш жахливі. Особливо постраждав Єгипет, який управлявся військовим режимом мамлюків. У жовтні 1347 р. з морських портів Єгипту хвороба проникла в столицю мамлюків Каїр – один з найбільших міст світу, в якому тоді проживало півмільйона людей. Так, до січня 1349 р. у Каїрі – столиці країни померло майже 200 тис. жителів. У лічені місяці померла третина населення держави мамлюків. Жертвами епідемії стали й інші країни Близького Сходу [6, с.58].

Угаснув на початку 1350-х років, чума тимчасово відступила. Але вже в 1360-і, а потім в 1370-і рр. вона повернулася знову. З її кожним новим приходом число жертв ставало менше, оскільки у населення почав вироблятися імунітет проти хвороби. Від недуги страждали, перш за все, діти й найслабші члени суспільства. Поступово це призвело до поширеної думки про те, що чума обирає своєю мішенню головним чином бідняків.

У зібраному німецьким дослідником Генріхом Гезером з багатьох різних джерел дослідженні містяться загальні оцінки людських втрат чуми. У надісланому папі Клименту VI донесенні кількість померлих від чуми на Сході становило 23 млн осіб, з них на один Китай припадало 13 млн. Щодо Європи, то Г. Гезер підрахував, що жертвами «чорної смерті» стала одна четверта частина всього її населення, тобто 25 млн [5, с. 165].

За різних місцевостях Європи зараженість чумою, а, отже, й смертність від неї, були далеко не однакові. Так, в Шлезвігу померло 4/5 усього населення, в Голштейні – 2/3 мешканців, у Баварії ж тільки 1/8 частина. В Авіньйоні – 60 тис. осіб, в Парижі – 50 тис., на острові Сицилія – 530 тис., у Болоньї – 30 тис., у Венеції – 40 тис., у Генуї – 40 тис. (50% населення), у Флоренції – 50 тис., у Неаполі – 60 тис., у Венеції – 100 тис. (70%), в Лондоні – 100 тис. (90%) [5, с. 166].

Всього на земній кулі в XIV ст. загинуло від цього захворювання понад 50 млн осіб [11, с. 98]. В. Ганін наводить цифру у 40 млн осіб [4, с. 25].

Інший очевидець чуми, Дж. Боккаччо, більш емоційний: *«У стінах міста Флоренції померло, як запевняють, понад 100 тис. осіб, а тим часом до цього мору ніхто, вже певно, й припустити не міг, що місто налічує стільки жителів. Скільки у нас спорожніло пишних палаців, красивих будинків, витончених прибудов, ще так недавно там було повнісінько слуг, дам і панів, і всі вони вимерли! Скільки знатних родів, багатих спадщин, величезних маєтків залишилося без законних спадкоємців! Скільки сильних чоловіків, красивих жінок, яких навіть Гален, Гіппократ і Ескулап визнали б абсолютно здоровими, вранці снідали з рідними, товаришами й друзями, а ввечері вечеряли зі своїми предками на тому світі!»* [1, с. 8].

Мали місце й чималі непрямі втрати. Вмирили залишені без догляду та нагляду люди похилого віку й діти, які не заразилися чумою. Виникали стихійні пожежі – досить було іскри з вогнища, за яким ніхто не доглядав. Гинула в стійлах без їжі домашня худоба. Тіла людей і тварин, що розкладалися, викликали вторинні інфекції. Зникло продовольство – ринки не працювали, торгувати на них не було кому. Спостерігалася системна глобальна криза. Зрозуміло, що, коли державна влада фактично втратила управління й нагляд, особливо у спустошених місцях, то цією ситуацією скористалися певні маргінальні елементи: поширилися грабежі, насильства, вбивства та інші злочини проти особистості.

Спочатку чума була демократичною хворобою, бо вона не щадила ні багатих, ні бідних, ні знатних осіб, ні простолюдинів. Вона позбавляла життя як мирян, так і духівництво, і ця остання обставина породжувала масове розчарування у традиційних формах релігії, породжувало збентеження в умах. Церква почала втрачати свій авторитет.

Взагалі, психологічні потрясіння, викликані чумою, були величезними. Ідея, що Бог відвернувся від грішників, змушувала багатьох людей шукати більш аскетичних форм релігійності. В Європі всюди посилювалися есхатологічні настрої. Багатьом думалося, що настає кінець Світу. Щоб

запобігти його, деякі віряни вдавалися до самобичування, утворюючи процесії флагелантів, що рухалися від міста до міста. Художники зображували чуму як диявола, який відносив безбожників у пекло.

Процесії флагелантів були введені святим Антонієм Падуанським (1195–1231) в Італії на початку XIII ст. Монах Юстиніан з Падуї так подає ходу фанатиків: *«Люди, сповнені неймовірного жаху, чекали чогось дивного від Бога, ходили в оголеному вигляді по вулицях, не відчуючи ніякого сорому. Знайомі й незнайомі шикувалися у два ряди і являли собою щось на зразок процесії. У кожного в руці був батіг зі шкіряного ремня, який «демонстранти» з особливим завзяттям пригощали один одного. При цьому звідусіль лунали несамовиті стогони та крики, всі молили Бога й Діву Марію пробачити їх, прийняти каяття і не відмовити в покайні»* [13, с. 135]. Незабаром секта флагелантів налічувала у своїх лавах близько десяти тисяч осіб. Звідси вона поширилася за Альпи, виявилася в Ельзасі, Баварії та в Польщі, причому цьому руху не могли перешкодити ніякі втручання й заборони з боку урядової влади.

Початок 1349 р. став піком флагелантського руху. Натовпи людей, які доходили до ста осіб, постійно переміщалися по Німеччині, Франції, Швейцарії, Нідерландах. Скільки їх було насправді, невідомо. Напівголі, з червоними смугами від ударів на тілі, безмовні або, співаючи покайні канони, самобичувальники справляли моторошне враження. Прийшовши в будь-якої місто, охоплене чумою, сектанти проробляли акт самобичування, після якого один з них прочитував натовпу городян на площі лист, який нібито ангел поклав на вівтар Петра в Єрусалимі, де сам Бог закликав людей до покайня. Потім слідував звіт про хід чумної епідемії, пояснювалися причини її появи та поширення і навіть давалися настанови, як лікувати чуму. Після цього йшов щедрий збір пожертвувань з населення [13, с. 136].

Коли ж флагеланти з'явилися в Авіньйон і на очах папи Климента VI провели сцену самобичування, то справили на нього настільки сильне враження, що цей рух був оголошеним ерессю й зазнав переслідування з боку духовної та світської влади. Одним з аргументів заборони був такий, що фанатики, рухаючись від міста до міста, самі були переносниками чумних бацил. Папа оприлюднив проти секти особливу буллу: флагелантство як таке заборонено не було, але тепер добрий католик міг зайнятися благочестивим самокатуванням виключно зі схвалення парафіяльного священика або особистого духівника, тільки у себе вдома й тільки на самоті – масові акції визнавалися гріхом. Німецькі єпископи оприлюднили апостольський указ і заборонили сектантам селитися в їх єпархіях [8, с. 240]. До осені 1349 р. флагелантський рух майже припинив своє існування

У тому, що «чорна смерть» принесла стільки лиха, винна не тільки сама хвороба. Інші фактори, такі, як релігійні пристрасті, посилили трагедію. Приклад тому – вчення про чистилище. *«До кінця XIII століття поняття про чистилище була повсюдно поширене»*, – каже французький історик Жак ле Гофф [7, с. 56]. На початку XIV ст. Данте написав свою знамениту

«Божественну комедію», де він в яскравих фарбах представив пекло й чистилище. Все це сприяло розвитку певних релігійних почуттів і настроїв, так що люди з дивовижною апатією й покірністю приймали лихо як Божу кару. До того ж в Європі кілька разів траплялися неврожаї. Тому через недоїдання населенню континенту важко було опиратися хворобі. Офіційна доктрина Авіньйона стосовно епідемії «чорної смерті» в цілому не відрізнялася від версій, висунутих у народі: настільки тяжке випробування послано за незліченні й огидні гріхи, зневага до любові до ближніх і спокуса мирськими принадами.

На Русі в період «чорної смерті» панувала не менша розгубленість, ніж в Західній Європі. Бачачи безуспішність, яких би то не було «профілактичних заходів», населення стало дотримуватися фаталістичних поглядів на свою долю. Люди вважали, що *«кому Бог велів, той умре, а кого Бог помилує, той...проживе»*. Населення посилено молилося, будувало церкви й щедро несли пожертви монастирям [13, с. 136].

За свідченням Дж. Боккаччо, були й інші форми реакції на прихід хвороби. Були особи, які у передчутті смерті кидалися в розпусту та пияцтво, прагнучи наостанок вдосталь натішитися життям: *«Деякі багато пили, бродили з піснями й жартами... вдень і вночі мандруючи з однієї таверни в іншу, випиваючи без упину... Робити це було їм легко, бо все своє майно спускали на самовільство, точно їм більше не жити»* [1, с. 12].

Були й ті, хто впадав в апатію, робили відчайдушні заходи з порятунку власного життя, закриваючись у будинках і палили запашні трави, щоб не допустити проникнення смертельних міазмів хвороби: *«... Деякі вважали, що помірне життя й утримання від всіх надмірностей сильно допомагають боротьбі зі злом; зібравшись гуртом, вони жили, відокремившись від інших, ховаючись і замикаючи в будинках, де не було хворих і їм самим було зручніше; вживаючи з великою поміркованістю вишукану їжу та кращі вина..., не дозволяючи кому б то не було говорити з собою і не бажаючи знати звісток ззовні – про смерть або хворих, – вони проводили час серед музики й задоволень, які тільки могли собі дозволити»* [1, с. 13].

Отже, архетип «бенкет під час чуми» символізував про те, що якщо становище безнадійне, смерть тебе підстерігає буквально з дня на день, то чому б не провести останні години мирського життя у всіляких задоволеннях? Тим більше що ціни на вино й продовольство обвалилися, сотні будинків з усіма їхніми багатствами стоять порожні, припасів, зроблених до епідемії, більш ніж достатньо. Якщо не злякаєшся – заходь і бери що хочеш, щоб витратити здобуток на куртизанок, дорогі напої та витончені страви. У компанію гультьяїв приймали всіх – дворян, ремісників, ченців, повій, купців. Перед лицем смерті всі були рівні.

Інші автори залишили не менше дивовижні картини лиха. Автор Сієнської хроніки, Аньйола ді Тура, писав: *«Смерть прийшла в Сієну в березні [1348 р.]. Вона була жахливою і жорстокою ... І неможливо було для мови людської сказати про цей жах ... Батько залишав дітей, дружину,*

господаря ... Не було нікого, хто б погодився заради грошей або дружби ховати мертвих ... і в багатьох місцях Сієни були викопані величезні ями, і в них було повалено в купу безліч мертвих ... і я, Аньоло ді Тура ... своїми власними руками поховав своїх п'ятьох дітей. І слабо присипані землею тіла викопували собаки й потім гризли їх, тягаючи по всьому місту. І не було нікого, хто б не оплакував чиюсь смерть, і нікого, хто б не сподівався, що помре» [9, с. 67].

Отже, в зображенні багатьох авторів психологічні потрясіння від чуми поєднувалися з сумною картиною масштабної соціальної кризи.

Найбільш огидним проявом людського відчаю стала широко поширена практика пошуку винних. Традиційно, до числа тих, на кого намагалися звалити провину за прихід чуми, були прокажені та іновірці, особливо євреї.

Прокажені були знедоленими, причому саме з релігійної точки зору: проказа вважалася напастю, надіслану за гріхи, а значить, грішники-прокажені, так само, як і євреї-хриstopродавці, здатні на всякі різні підступності, аби насолити добрим католикам. Їх підозрювали в отруєнні колодязів і струмків, оскверненні християнських святинь, розсіюванні «насіння чуми» поблизу жител добропорядних християн.

Ходило багато безглузких чуток, яким вірили європейці, що буцімто король гренадських маврів, з прикрістю бачачи, що його так часто перемагають християни, задумав помститися за себе, змовившись з євреями погубити християн. Але євреї, які були самі дуже підозрілі, звернулися до прокажених і за допомогою диявола переконали їх знищити християн. Ватажки прокажених зібрали раду, і диявол через євреїв дав їм зрозуміти, що, оскільки прокажені вважаються нікчемними істотами, то добре б було влаштувати так, щоб всі християни померли або стали б прокаженими. Багато з прокажених, підкуплені євреями помилковими обіцянками царства, графств та інших благ земних, твердо вірили, що так і станеться [13, с. 138].

Підозри породили єврейські погроми. Так, у вересні 1348 р. в Шільоні (містечко біля Женевського озера) єврейський лікар під час катувань зізнався, що він і ще кілька членів єврейської громади отруїли міські колодязі. Новина швидко поширилася по всій Європі. Євреїв звинуватили в організації масового отруєння колодязів, тортурами змусили зізнаватися в підготовці цього злочину, судили й спалили на вогнищах [13, с. 139].

Такі ж звірства повторилися в Берні. У Базелі було спеціально побудовано дерев'яну будівлю, куди зібрали всіх євреїв і спалили. В резиденціях короля Карла IV все єврейське населення було перебито, майно ж їх було продано магістратами «за законом і справедливістю». Масові спалення євреїв мали місце в Аугсбургу, Констанці, Галле, Мюнхені, Зальцбурзі та інших німецьких містах. Наприклад, у Страсбурзі на День Святого Валентина в 1349 р. було спалено 900 євреїв [9, с. 68].

Арешти та побиття євреїв відбувалися й в інших країнах Європи. Всього ж в ті роки було знищено 50 великих і 150 дрібних єврейських громад і влаштовано 350 погромів [13, с. 139].

Подекуди магістрати міст і великі феодали брали іудеїв під свій захист. Причиною була зовсім не любов до євреїв або страх папського відлучення, все набагато прозаїчніше: іудейські громади часто відігравали важливу економічну роль у банківській справі та торгівлі, а жоден король або герцог не стане знищувати підданих, які приносять користь країні й дохід у казну. Зрештою, у євреїв був ще один вихід: негайне хрещення.

Величезні людські втрати, викликані «чорною смертю», почали позначатися й на економіці. Безпосереднім наслідком «чорної смерті», так само як і шоку, і жаху, який супроводжував її поширення, став економічний хаос. У своєму брудному й убогому середньовічному існуванні люди звикли до інфекційних хвороб, але ця не була звичайною епідемією. Поки вона тривала, припинялися всі форми економічної діяльності. Урожай не збирався, податки або ренти не стягувалися, ринки не влаштовувалися, а правосуддя не виконувалося. По всій Європі спостерігалися незайняті та необроблені землі, в той момент було майже неможливо що-небудь продати.

Так, за словами англійського хроніста, *«... все йшло за низькими цінами через страх смерті, бо мало хто турбувався про багатство або про будь-яку власність. Людина могла отримати коня, який коштував 40 шилінгів, за половину марки, жирного бика – за 4 шилінги, корову – за 12 пенсів, телицю – за 6 пенсів, вівцю – за 3 пенси, барана – за 2 пенси, велику свиню – за 5 пенсів. Вівці й худоба бродили кинуті по полях і серед посівів, і ніхто не пас їх; через нестачу догляду вони вмирали в канавах або під огорожами у величезних кількостях»* [13, с. 134].

В епоху, коли вся робота була ручною, а багатство ґрунтувалося майже повністю на сільському господарстві, наслідки нестачі робочої сили викликали докорінні зміни в її вартості. Ціни за оранку, покіс і жнива, за випас худоби й перевезення подвоїлися, а в той же вартість ренти й цінність землі катастрофічно впали. А з огляду на тісний зв'язок між демографічним зростанням і розвитком європейської економіки в попередні століття, після 1350 року мав настати економічний спад – і дійсно, досить довго історики вважали його даністю, однак недавні дослідження по Англії, Нідерландів та Італії посіяли серйозні сумніви в тому, що так все й було. Серйозно постраждали тільки ті економічні регіони, добробут яких забезпечувала висока чисельність населення, а таких було небагато [14, с. 423].

Наприклад, в Єгипті чума дала про себе знати вже в кінці 1340-х років, коли хлібороби перестали виконувати важливі іригаційні роботи й, крім того, припинилося виробництво шовку, бавовни та інших тканин, що відправлялися на експорт.

Хоча скорочення європейського населення вдвічі не могло не позначитися на економіці, розвалити її «чорній смерті» не вдалося. Для тих хто пережив чуму наслідки були, скоріше, позитивними хоча б тому, що для селян зниження щільності населення означало збільшення земельних наділів, а найманим працівникам зменшення людності дозволяло виторгувати більш вигідні умови, принаймні теоретично. Відсутність робочих рук викликало

лавиноподібне зростання заробітної плати – вперше за всю історію Середньовіччя найманий робітник міг вимагати підвищення платні й поліпшення умов праці. Альтернатива – відхід до іншого господаря, а це означало зниження або повне припинення виробництва, розорення і смерть – на цей раз не від чуми, а від голоду [2, с. 169].

Зростання виплат працівникам в містах лише підштовхнув сільську міграцію – який сенс горбатитися в полі від ранньої весни до пізньої осені з сумнівними перспективами на врожай, якщо у місті некваліфікований муляр отримує за місяць більше, ніж вся селянська сім'я здатна заробити за рік? Майже відразу ж вдарила інфляція. Зростання зарплатні піднімало ціни на товари, споживання збільшувалося, але одночасно підвищення цін з'їдало зароблені гроші. Королівські влади марно намагалися боротися з цим явищем, що поширилося повсюдно, обмежували рівень платні й намагалися регламентувати тенденцію до урбанізації та відтоку сільського населення в місто шляхом установки квот на приймання на роботу, але нічого не допомагало [14, с. 427].

У селі «чорна смерть» привела до руйнування традиційного й патріархального укладу. Раніше селянин твердо знав, що оре він землю, що належить сеньйору, віддавав йому частину врожаю або ходив на панщину; у свою чергу, сеньйор зобов'язувався всіляко захищати своїх підданих від розбійників. А що ж тепер, коли село зазнало такі значних втрат, а сеньйор не бажає втрачати дохід від продажу врожаю? Вірно, шукати найману робочу силу, поденників, наймитів. Тих, хто готовий обробляти землю за гроші, а не на основі старовинних феодалських повинностей. Це означає як підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, так і чергове зростання зарплат, тільки на цей раз не в місті, а на селі.

Нарешті, чума викликала до життя небачене раніше явище: сеньйори, чий дохід серйозно скоротився, почали вимагати від своїх селян грошовий оброк замість звичайної частини врожаю – зрозуміло, це викликало зростання невдоволення, який вилився в Жакерію 1358 року, одне з найбільших селянських повстань того часу. В Англії, де лендлорди намагалися нав'язати працівникам низьку ціну, це призвело в 1381 р. до початку селянської війни. В деяких областях Європи, зокрема на схід від Ельби, селянські виступи не тільки були придушені, а й привели до закріпачення колишнього вільного селянства, що сприяло розвитку, наприклад, Польщі як великого виробника зерна на експорт. В цілому, в Західній Європі після 1350 року нарешті зникла кріпосна залежність і феодалізм в його класичному вигляді почав вмирати.

Водночас, в країнах Західної Європи виникла сільськогосподарська спеціалізація (молочне тваринництво, товарне овочівництво і садівництво, виробництво хмелю), селянський раціон збагатився (в Англії та Німеччині, зокрема, в ньому збільшилася частка м'яса) У період з 1350 по 1550 рр. селяни їли м'яса більше, ніж у попередні та наступні століття [9, с. 69].

Зросла купівельна спроможність селян стосовно ремісничих виробів. Раніше це не мало великого значення, оскільки економічному розвитку сприяв в основному попит серед вищого стану, а не селян, однак тепер, з появою місцевої комерції, цей розвиток отримав підживлення й коштом селянського ринку. Більш того, в Нідерландах, в Англії, в деяких областях північної Італії поширювалася практика відходу когось із селянської родини в наймані працівники принаймні на певний період життя – що саме по собі передбачало підвищення рівня комерціалізації. Соціальна мобільність в цей період була яскраво виражена, враховуючи новий сільський прошарок і неослабний приплив селянських сімей у міста, де деяким з них вдавалося покращити матеріальне становище; давала про себе знати й інтенсивність товарообміну, яка все зростала. Однак це був відносний розвиток, економічна інтеграція просунулася ненабагато, наймані працівники майже всюди становили меншість [14, с. 429].

Отже, соціальні зміни, що слідували за епідемією чуми, сприяли розвитку індивідуалізму та підприємництва, а також зробили суспільство більш рухливим соціально та економічно, що стало передумовою для переходу до капіталізму.

Пандемія також дала роботу бідним, стимулювала розвиток деяких галузей промисловості та ін. Багато людей, розділяючи розхожу медичну тезу про те, що хвороба передається з водою, практично перестали здійснювати обмивання й відвідувати лазні, які почали закриватися і не діяли майже всюди на Заході до самого кінця XVIII ст. Думка про те, що зараза передається за повітрям і здатна проникати у дім навіть крізь стіни, породило тривалу моду на одяг із щільної тканини, а також призвело до того, що на вікнах і на стінах з'явилися важкі завіси та гобелени. У Франції та Фландрії стало активно розвиватися їх виробництво [3, с. 520].

Епідемія, таким чином, послужила поштовхом до політичних, релігійних та соціальних змін. Наприклад, до початку епідемії мовою освічених людей в Англії вважалася французька. Але оскільки багато французьких вчителів у Великобританії померли, англійська поступово ставала домінувати над французькою. Зміни торкнулися й релігійного життя. Французький історик Ж. Броссолле зазначає, що через брак кандидатів у священники *«церква часто набирала у свої служителі неосвічених і байдужих людей»* [11, с. 90]. І далі: *«занепад найважливіших релігійних й освітніх центрів став однією з причин, які викликали Реформацію»* [10, с. 91].

Як і будь-яке велике лихо, чума викликала не тільки реакцію з боку народу, а й влади. Щоб відновити соціальний порядок, законодавці в різних частинах Європи вводили закони проти азартних ігор і проституції, регламентували носіння одягу, намагалися зміцнити моральність. «Чорна смерть» спонукала уряди створити систему санітарного контролю. Коли епідемія вщухла, у Венеції було вирішено очистити вулиці. Французький король Іоанн II Добрий також наказав провести прибирання вулиць для профілактики чуми. Такі заходи він прийняв після того, як дізнався про

давньогрецького лікаря, за порадою якого мили й чистили вулиці, і тим самим Афіни були врятовані від чуми. Так в середні віки багато вулиць з відкритою каналізацією, кінець кінцем, були вичищені [12, с. 150].

Епідемії чуми поклали також початок становленню санітарного законодавства та міської санітарії. У зв'язку із завданням попередження епідемій проводилися деякі санітарні заходи – видалення мертвих тварин й нечистот, забезпечення міст доброякісною водою. Втім, ці заходи стали складовою частиною ширшої державної політики, породженою чумою.

Після припинення епідемії «чорної смерті» 1348–1350 років чума не покидала Європу, поверталася і йшла кількома послідовними хвилями: 1361 рік: хворих до половини, є виліковні; 1371 рік: захворілих близько однієї десятої, багато видужують; 1382 рік: захворілих близько однієї двадцятої, одужує більшість [8, с. 250].

Окремі спалахи відзначалися і у XV ст., нехай вони й не носили настільки руйнівного характеру. Оскільки чума надовго стала складовою частиною повсякденного життя людей, то думка про смерть стала однією з панівних у свідомості сучасників. Саме чума викликала до життя так звані «танці смерті», представлені скелетами й трупами й всю культуру бароко, розквіт якої припав на першу половину XVII ст. В Італії та інших католицьких країнах чума також породила цілий ряд культів нових святих, які були покликані стати заступниками для простих людей перед загрозою хвороби. Найбільш шанованими заступниками стали святі Антоній, Рох, Себастьян, Христофор, Діва Марія. Іноді це були виключно жіночі святі. Так, у Флоренції 1630 р. жінки визнали своєю головною заступницею святу Домініку [9, с. 73].

До кінця XVII ст. чума в Європі стала стихати. Причинами цього історики називають можливість мутації збудника чуми *Yersinia pestis* в більш ослаблену бацилу. Інші вважають причиною цьому зміни в екологічній ситуації, зокрема, зникнення популяції чорних щурів, відповідальних за поширення інфекції. Прихильники ідеї пріоритету культурних чинників говорять про вирішальну роль карантинів та інших соціальних заходів. Деякі ж підкреслюють на роль кам'яного будівництва, яке призвело до розриву небезпечних зв'язків між людьми та щурами, так само як і загальне зростання матеріального добробуту населення Західної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боккаччо Дж. Декамерон / Дж. Боккаччо. – Перевод с итал. А.Н. Веселовского. – М.: Государственное изд-во художественной литературы, 1955. – 655 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 548 с.
3. Вигарелло Ж. Чистое и грязное: телесная гигиена со времен средневековья / Ж. Вигарелло // Ароматы и запахи в культуре. – Кн.1 / Сост. О.Б. Вайнштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. - С. 520 – 521.
4. Ганин В.С. Война с «чёрной смертью»: от обороны к наступлению / В.С. Ганин //Наука и жизнь». – №7. – 2006. – С. 23 – 31.

5. Гезер Г. История повальных болезней / Г. Гезер /Пер. с нем. А. Кашин. – [3-е изд.]. – Ч. 1. – СПб.: Мед. деп. М-ва вн. дел, 1867. – 307 с.
6. Гозевер В. Чума. История, сущность и борьба с ней / В. Гозевер. – М., 1897. – 147 с.
7. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. ле Гофф. – Екатеринбург:У-Фактория, 2005. – 560 с.
8. Мартьянов А. Прогулки по Средневековью: война, чума, инквизиция / А. Мартьянов. – М.: изд. «Пятый Рим»,2017. – 635 с.
9. Михель Д.В. Болезнь и всемирная история: учебное пособие для студентов и аспирантов / Д.В. Михель. – Саратов: Научная книга, 2009. – 196 с.
10. Роулинг М. Европа в средние века. Быт, религия, культура / М. Роулинг. – М.: Центрполиграф,2005. – 221 с.
11. Сорокина Т.С. История медицины / Т.С. Сорокина. – М.:Academia;2008. – 467 с.
12. Сунцов В.В., Сунцова Н.И. Чума. Происхождение и эволюция эпизоотической системы (экологические, географические и социальные аспекты) / В.В. Сунцов, Н.И. Сунцова. – М.: Изд-во КМК, 2006. – 247 с.
13. Супотницкий М.В., Супотницкая Н.С. Очерки истории чумы: В 2-х кн. – Кн.1: Чума добактериологического периода / М.В. Супотницкий, Н.С. Супотницкая. – М.: Вузовская книга, 2006. – 468 с.
14. Уикхем К. Средневековая Европа: От падения Рима до Реформации / К. Уикхем. – М.:Альпина нон-фикшн,2018. – 536 с.

УЯВЛЕННЯ АНГЛІЙЦІВ І МОСКОВІТІВ ПРО ПОСОЛЬСЬКУ КУЛЬТУРУ ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЕТИКЕТ

Владислав Кузьменко

(студент групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Піднесення Москви як центру єдиної держави, її активне залучення у світове життя перетворювало місто у центр зовнішніх зв'язків. З середини XVI ст. міжнародні контакти настільки збільшилися й ускладнилися, що виникла необхідність в організації єдиної дипломатичної служби, і в 1549 р. був створений Посольський приказ. Йому належало не тільки вести справи, листування, відправляти московських послів за кордон і приймати в Москві іноземних посланців та торговців, а й виробляти особливий посольський церемоніал, облаштовувати на місцеве житло «посольських людей». Однак самі правила дипломатичних переговорів, склалися ще до початку XVI ст. і проіснували без особливих змін до XVIII ст. [4, с. 44].

Традиційна московська гостинність не полишала байдужим нікого з численних іноземних гостей, які відвідували місто, й кожен з них прагнув залишити інформацію про спосіб зустрічі послів і поводження з ними. Враження від посольських церемоній вони намагалися фіксувати у своїх подорожніх записках, щоденниках, мемуарах.

Англійські дипломати познайомилися з московським посольським звичаєм в середині XVI ст., коли Англія стала посилати своїх офіційних представників у Московську державу. Успіх дипломатичної місії багато в чому залежав від знання іноземцями тонкощів московського посольського церемоніалу й точного проходження наперед визначених правил поведінки, особливо під час царських зустрічей, які обставляти з особливою урочистістю.

Першим англійським дипломатом, що потрапив у Московію в 1553 р. виявився Річард Ченслер, який видав себе за королівського посла. Це вимагало чималої сміливості й рішучості, оскільки повноважень посла він не мав. У цю першу експедицію в руські землі англійцям довелося діяти, покладаючись в основному на свій життєвий досвід, який заміняв знання дипломатичних тонкощів і хитрощів.

Ченслер і його супутники були прийняті представниками московської влади відповідно до посольських звичаїв того часу. Після того, як англійські кораблі пристали до гирла Північної Двіни, місцеві жителі повідомили про це в Холмогори, де англійців гостинно зустріли градоначальник Феофан Макаров і земський суддя Філіп Родіонов. Вони ж написали царю Івану IV про прибуття англійців і відправили гінця з листом до Москви. Англієць відзначив, що поки він вів розмови про постачання продовольством своєї команди, московіти «... послали таємно гінця до царя, щоб повідомити про

прибуття іноземців і разом з тим дізнатися, як йому завгодно вчинити з ними» [7, с. 436].

Судячи за даними, наведеними Л.А. Юзефовичем, згадана англійцем процедура, була важливою практикою в організації дипломатичної служби. По прибуттю в Московію іноземних послів воєводи повинні були відправити гінця до двору государя, щоб сповістити його про приїзд гостей. Цар мав відправити розпорядження про подальші дії. Тільки після цієї формальності іноземний дипломат міг продовжити шлях до столиці [8, с. 44].

З твору Ченслера можна зробити висновок, що зустріч англійських послів проходив за урочистих обставинах й відрізнявся пишністю дій: *«Коли великий князь зайняв своє місце, перекладач прийшов за мною у зовнішні покої, де сиділи сто або більше дворян, всі в розкішному золотому одязі ...» [7, с. 437].* Центральною фігурою був сам цар, наряд якого уособлював силу й могутність влади: *«... Сам великий князь сидів <...> на позолоченому троні у довгому одязі, оброблений золотом, у царській короні на голові й з жезлом із золота та кристалю у правій руці ... » [7, с. 437].*

Послідовність дій під час зустрічі була визначена заздалегідь. Після представлення посланників царя Ченслер вручив йому лист англійського короля, потім московський «імператор» поставив запитання про здоров'я Едуарда, слідом за цим англійці вручили царю свої подарунки, а в кінці зустрічі іноземці були запрошені на обід, що траплялося не завжди й означало особливу милість до послів: *«Коли я віддав поклін і подав свої грамоти, він звернувся до мене з привітанням і запитав мене про здоров'я короля, мого государя» [7, с. 438].*

На англійських гостей, мабуть, справила сильне враження пишність і багатство залу, де було влаштовано частування, й величність самого обіднього обряду, коли цар дарував кожному гостю хліб та їжу, називаючи його за іменем [7, с. 438].

Варто відзначити, що церемоніал зустрічі іноземного дипломата на кордоні був неоднаковий і залежав від рангу дипломата, від того, звідки він прибув і з якою метою. А сама церемонія зустрічі посла на кордоні була для Москви фактично першою можливістю продемонструвати ту дипломатичну лінію, яку вона вела стосовно до того чи іншого іноземного монарха. Переговори, які проходили з іноземними послами, могли бути менш офіційними, де допускалися відступи від дипломатичного етикету, але вже з поведінки послів під час першої аудієнції й дій у відповідь государя можна було припускати – чи буде сприятливим результат посольства. «Честь», надана Ченслеру та його супутникам, була не просто проявом гостинності, а символізувала дружні взаємини Московії та Англії. Власне честь надавалася не посланцям, але англійському королю, «брату» московського царя.

Вдала місія попереднього посла й прекрасні перспективи, які відкрилися перед Московською державою та Англією, дозволили зустріти другого англійського дипломата з великими почестями. Уряди обох держав через цього посла сподівалися зміцнити торговельні, економічні та

дипломатичні контакти. У своїх подорожніх нотатках А. Дженкінсон зазначив, що його та екіпаж по прибуттю вже чекали й зустріли з особливою прихильністю: *«Руський посланець зі своєю свитою у великій радості зійшов на берег ...»* [3, с. 68].

У своєму звіті А. Дженкінсон докладно описував цю зустріч, із задоволенням відзначаючи, що він був допущений до руки царя: *«25-го, в день Різдва, я був прийнятий царем і поцілував його руку»*, а також те, що «імператор» сам, а не через бояр, запросив його на обід: *«Коли я вправ перед царем, він власними устами назвав мене за іменем й запросив мене до обіду»* [3, с. 69]. Обряд цілування руки царя послами не завжди практикувався і мав означати особливу посольську честь. Крім того, посол зазначив, що цар назвав посла за іменем і навіть передав йому зі своїх рук чашу з вином: *«... Я отримав від царя з його власних рук кілька кубків з вином медом ...»* [3, с. 70].

Мабуть, Дженкінсон добре розбирався у московських дипломатичних звичаях і приймав ці знаки уваги як данину особливої поваги до країни й королеви, яких він представляв.

Принцип взаємності дозволяв московським дипломатам вимагати від іноземного монарха надання таких же знаків уваги до посла і в його особі до государя, який його направив, який був наданий раніше послу цього монарха у Москві, і навпаки. Порушення таких принципів у будь-яких церемоніальних нюансах розглядалося як демонстративний жест, який свідчив про зміну в ту або іншу сторону ставлення до посла особисто, або до государя, який його направив. Московські посланці уважно стежили за виконанням цих вимог і записували у свої статейні списки все до найдрібніших подробиць. Вони залишали описи аудієнцій та урочистих обідів, протоколи переговорів, переліки подарунків, реєстри поставленого продовольства й багато іншого.

У статейному списку Федір Писемський, наприклад, повідомляв, що його зустріли з великими почестями. Природно це робилося для того, щоб підкреслити винятковість положення московського государя. Посла вітали найкращі й високопоставлені люди Єлизавети I: *«... як Федір і Невдача із судів вийшли, і тут зустрів їх того містечка урядник містер Пекот і з ним посадські краці люди; і... дали їм двір, а до воєводи того містечка послали зі звісткою»* [6, с.120]. Крім того, дипломат у своєму статейному списку згадував про те, що до королівського двору їх доставляли на кареті: *«... І тут була від королівни зустріч з колимагами ...»* [6, с. 121].

Згідно з англійським посольським етикетом належало прикрасити хід іноземного дипломата його в'їздом у кареті. Виник такий звичай через те, що англійські та московські мандрівники прибували морським шляхом, й у них не завжди була можливість тримати при собі хороших коней, щоб прикрасити собою посольський хід.

Іншого московського посла зустріли ще більш пишно та урочисто. Зустріч Григорія Мікуліна відрізнялася особливою помпезністю: *«А як Григорій та Івашко вийшли з кораблів на берег, і зустрів їх королівський*

дворовий воєвода, лорд Хаберт, Пентброк, а з ними князі, і дворяни, і діти боярські, ... й гості на конях, у наряді й золотих ланцюгах, чоловік із триста; й піших багато людей» [5, с. 470].

Однак не варто забувати, що ця «честь» надавалася не послу, а Борису Годунову, за його прихильне ставлення до англійців. Московському посланнику в Англії, як і англійським дипломатам в Московії, довелося чекати поки королеву сповістять про його приїзд [5, с. 471].

Посли пильно стежили й за тим, щоб московського государя на зустрічах іменували «братом». Про це неодмінно повідомляли в статейних списках, передаючи розмову, яка проходила між ними й королевою Єлизаветою I або її підданими. Мікулін з особливим задоволенням відзначив це правило, записуючи послання англійської королеви, передане лордом Хабертом: *«... І веліла вас запитати про улюбленого свого брата, про великого вашого, царя й великого князя Бориса Федоровича» [5, с. 473].*

Не змінилася процедура зустрічі послів і у XVII ст., хоча стали з'являтися прикрі непорозуміння, що ставили під сумнів подальший хід переговорів. У лютому 1664 р. в Москву було відправлено посольство родича короля графа Карлейла, однак, як свідчив шотландський майор Патрік Гордон, посол простояв два дні: *«Через помилку гінців, які рухались тверською дорогою, звідки зазвичай прибувають послы всіх країн і де з обох сторін були розставлені іноземна й російська піхота та кавалерія <...> послу не вдалося зробити в'їзд (до Москви), довелося з великими незручностями ночувати в селі Прутки, що вельми його обурило» [1, с. 134].* Посол зажадав вибачень, які московський уряд обіцяв задовольнити. Як підкреслював Гордон пізніше Карлайлу надали *«найвдалішу зустріч зі звичайними церемоніями» [1, с. 136].*

Англійські дипломати неодмінно відзначали в записках про урочистий в'їзд у Москву, сценарій якого розроблявся заздалегідь дяками Посольського приказу. Вони визначили день і час вступу в столицю іноземних гостей. Нерідко вулиці міста наповнювалися натовпом роззяв, а іноземних гостей зустрічала велика кількість наближених до двору людей.

Спори та суперечки з питань дипломатичних звичаїв виникли в ході посольства Дж. Боуса. В'їзд посла в Москву спостерігав англійський купець Джером Горсей: *«Як було призначено, близько 9 години в цей день вулиці заповнилися народом і тисячі стрільців <...> стояли на всьому шляху від його двері до палацу царя» [2, с. 94].* Однак, за свідченням Горсея, англійського посланника з самого початку не влаштувала зустріч. Йому не сподобалася кінь, надіслана йому царем: *«... Він був незадоволений тим, що його кінь гірше, ніж у князя, відмовився їхати верхи й відправився пішки, супроводжуваний своїми слугами ...» [2, с. 95].*

З моменту зустрічі іноземні послы переходили на повне державне забезпечення продовольством й пожалуваннями. Відмова від окремих різновидів продовольства могло призвести до обурення царської особи й порушення посольського звичаю. Англійські дипломати та московські послы

також не могли залишити це без уваги. Хоча не завжди у своїх звітах посла об'єктивно висвітлювали даний звичай. Через те, що переговори Боуса просувалися погано, й він не міг домогтися поставлених перед ним завдань, він прагнув всіляко зганьбити московський уряд в очах англійської королеви. А гордовитість та норовистість посланника стали причиною порушення московського посольського звичаю. Як зазначав Дж. Горсей, посол скаржився на те, що йому давали поганий корм: *«Король вшановував посла; великі пожалування робилися йому щодня продовольством; все це йому дозволялося, але проте, ніщо його не задовольняло, і це викликало невдоволення»* [2, с. 99].

Англійський уряд також намагався забезпечити московських послів продовольством. Писемський Ф.А. записав, що: *«... і як йому про Федора й про Невдачу сказали, і він велів дати двір і корм»* [6, с. 135].

Ще однією відмінною особливістю посольського звичаю було те, що іноземні дипломати неодмінно привозили подарунки («поминки») й отримували їх натомість. Дарунки означали знак особливої прихильності царських осіб один до одного. Крім цінних речей у список «поминок» часто входили цінні птиці й породи тварин.

З особливою гордістю Дж. Горсей оповідав про подарунки, які він підніс від Єлизавети I Федору Івановичу, коли той вступив на московський престол: *«[Першим йшов] прекрасний білий бик, весь у природних чорних плямах, його зоб висів до самих колін, у нього були подроблені позолочені роги й нашийник із зеленого оксамиту, прикрашений червоним шнурком <...> дванадцять псарів провели дванадцять величезних бульдогів, прикрашених бантами, ошийниками та ін., потім привезли двох левів у клітках»* [2, с. 124].

Наявність таких багатих подарунків говорило про особливу прихильність до московського государя й бажання зберегти колишні дружні відносини між Московією та Англією.

За свідченням Дж. Горсея, який повернувся з Москви в 1586 р. і привіз дорогоцінні подарунки від Федора Івановича й Бориса Годунова: *«Королева дивилася з вікна на двох білих кречетів, зграю собак, ловчих соколів і на двох яструбів; вона наказала лорду Кемберленду й серу Генрі Лі піклуватися і добре доглядати за ними. Її величність вказала у вікно і сказала, що це дійсно рідкісний і справжній царський подарунок»* [2, с. 126].

Московські посланці, вирушаючи з дипломатичними місіями, також брали із собою дари для англійської королеви не тільки від царської особи, але й від себе особисто. Так, Ф. Писемський відзначав: *«... Федір і Невдача дали королівні від себе поминки: Федір сорок соболів, а Невдача сорок соболів, та перекладач Роман Бекман пару соболів»* [6, с. 136].

Поминки московських государів в Європу відсилалися хутром, а найчастіше соболями. Іноді відсиляли кречетів і соколів, ще рідше – деталі кінського оздоблення, переважно східної роботи. Підношення англійській королеві зустрічаємо і в статейному списку Г. Мікуліна: *«І після того Григорій дав королівні сорок соболів та дві пари»* [5, с. 160].

Першим, хто дозволив собі порушити цей звичай, став Дж. Боус. 12 серпня 1583 р. ледве вступивши на палубу англійського корабля, дипломат позбувся царських грамот і подарунків: *«Коли він прибув у бухту св. Миколи і зійшов на корабель, він [дав волю] нестриманості, грубості на адресу дворянина, який його проводжав, порізав усіх соболів і порвав листа на шматки, наговорив багато слів на адресу царя та його ради»* [2, с. 130].

У XVII ст. у царювання Олексія Михайловича стався схожий випадок. Посол Карлейль, розсерджений результатом переговорів із московським царем, покинув Москву ні з чим. Його гнів був настільки великий, що він, за свідченням Гордона, навіть відмовився від подарунка – соболів, заявивши, що *«йому не пристало витягувати ніякої вигоди для себе, бо в справі свого повелителя, заради якого з'явився, він не отримав задоволення»* [1, с. 154].

Полювання ще один елемент посольського звичаю, який використовувався в різних дипломатичних цілях, або з метою продемонструвати послу прихильність сторони, яка приймала, або, навпаки, для створення приводу для ухилення від спілкування з небажаним послом, що віз неприємні звістки або пропозиції. До XVII ст. полювання все міцніше входить в ужиток церемоніального спілкування московського уряду з приїжджими дипломатами. Пізніше полювання за участю послів стало організовуватися не царем, а його приближеними боярами й навіть провінційними воєводами.

Перша згадка про полювання міститься у записах Дж. Горсея. Англійського посланника на полювання поблизу Москви запросив Борис Годунов. При виїзді за Кремлівську стіну їх оточувала невелика група сокольників і слуг, а поблизу їхало *«ще близько п'ятисот вершників із молоді знаті й придворних, нібито для надання йому почесностей і з тим, щоб помилуватися на улюблену царську забаву – полювання кречетів на журавлів, чепель і диких лебедів»* [2, с. 154].

У статейних списках московських послів всього кілька разів згадується про запрошення від зарубіжних монархів взяти участь у королівському полюванні. Англійська королева Єлизавета I зазвичай запрошувала московських послів на полювання *«у свої заповідні острови оленів бити й зайців травити»* [6, с. 140].

Подібного ж запрошення вшанувався дворянин Григорій Мікулін. Зустрічав їх королівський ловчий, пославшись на наказ Єлизавети, говорив: *«Государиня веліла вас тішити у своїх заповідних островах. Де сама відпочиває; а в ті острови ніхто не в'їжджає, ні князі, ні бояри, та інших держав послі й посланці; а то де королівна робить, люблячи брата свого, великого государя вашого, а вас жалуючи»* [5, с. 186].

Підсумовуючи, можна з упевненістю сказати, що московській дипломатичній практиці XVI–XVII ст. була властива строгість у відстоюванні посольських норм. Будь-яке правило етикету показувало турботу про престиж держави й слугувало охороні «государевої» честі. Московські дипломати наполегливо відстоювали право дотримуватися

власного посольського «чину», змушуючи іноземців виконувати всі покладені церемонії. Англійцям, які відносилися до посольського церемоніалу значно простіше, було важко звикнути до суворих московських правил, які здавалися їм принизливими й непотрібними. Але при цьому англійські дипломати самі часто вступали у суперечки з приводу етикету, у завзятості не уступаючи московським. Крім того, правителі використовували у зовнішньополітичних цілях полювання й природні дари, які слугували знаками царської уваги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гордон П. Дневник, 1659–1667 / Перевод, статья, примеч. Д.Г. Федосова; Отв. ред. М.Р. Рыженков. – М.: Наука, 2003. – 315 с.
2. Горсей Джером. Записки о России. XVI – начало XVII в. / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Издательство МГУ, 1990. – 288 с.
3. Дженкинсон А. Путешествие из Лондона в Москву (1557–1558) // Английские путешественники в Московском государстве в XVI в./ Пер. с англ. Ю.В. Готье. – М.: Соцэкгиз, 1937. – С. 66 – 80.
4. Лисейцев Д.В. Посольский приказ в эпоху Смуты / Д.В. Лисейцев. – М.: инст. рос.истории РАН, 2003. – 490 с.
5. Микулин Г.И. Статейный список / Г.И. Микулин // Путешествия русских послов XVI – XVII вв. Статейные списки / Ответ. ред. Д.С. Лихачев. – М.-Л.: Изд. Академия Наук СССР, 1954. – С. 156 – 205.
6. Писемский Ф.А. Статейный список / Ф.А. Писемский // Путешествие русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки / Отв. ред. Д.С. Лихачев. – М.-Л.: Изд. Академия Наук СССР, 1954. – С. 100 – 155.
7. Ченслер Р. Книга о великом и могущественном царе России и князе Московском // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / Пер. с англ. И. Белозерской, Ю. Готье. Пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 431 – 455.
8. Юзефович Л.А. «Как в посольских обычаях ведется...» / Л.А. Юзефович. – М.: Международные отношения, 1988. – 219 с.

АНГЛІЙСЬКО-ШОТЛАНДСЬКІ ВІДНОСИНИ В ЕПОХУ ЄЛИЗАВЕТИ І

Аліна Бойко

(студентка групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Правління Єлизавети І Тюдор викликає посилений інтерес в істориків. Переважно дослідники акцентують увагу на особистому житті королеви, її оточені, взаєминах з Марією Стюарт, а також зовнішній політиці. Зовнішня політика королеви викликає активні дискусії в середовищі академічної спільноти. В історіографії склалося помилкове враження, що політика Єлизавети І стосовно Шотландії та Ірландії носила чітко продуманий і виважений характер, однак аналіз листування чиновників, що виконували адміністративні функції у прикордонних областях засвідчує протилежне.

Одним із провідних напрямків англійської дипломатії часу правління Єлизавети Тюдор слугував шотландський вектор. Англійсько-шотландські відносини визначались як протистояння двох королів.

Положення на шахівниці європейської політики в черговий раз змінилося: 17 листопада 1558 р. Марія Тюдор померла. Філіп II Іспанський (1527–1598) знехтував, більшість її підданих ненавиділи її через фанатичний католицизм – смерть численних мучеників в роки її правління принесла їй прізвисько «Кривава». Після такої трагічної події спадкоємицею Марії стала її двадцятип'ятилітня зведена сестра Єлизавета [2, с. 47].

Єлизавета Тюдор була повною протилежністю Марії Стюарт. Її наставником був Роджер Ешем, який сказав про неї: *«Її відрізняє справжня старанність до навчання й пізнання справжньої віри, її посидючість дорівнює чоловічій, а пам'ять довго зберігає те, що швидко опрацьовує. Вона говорить французькою та італійською так само добре, як англійською, й часто з жвавістю звертається до мене на гарній латині, рідше на грецькій»* [2, с. 59].

Єлизавета набула практичний досвід у політиці самозбереження, провівши деякий час у Тауері в 1554 р. Радником Єлизавети та опорою став відданий і прихильний до неї Вільям Сесіл (1520–1598), який обіймав посаду міністра та головного радника її уряду. Удвох вони становили найнебезпечнішу політичну партію Європи.

Для Генріха II (1519–1559) звістка про сходження на престол Єлизавети стала тяжким ударом, і його перша реакція мала серйозні наслідки для Марії. Він проголосив Єлизавету незаконнонародженою: розлучення її батька з Катериною Арагонською (1485–1536) папа визнав незаконним, тому, уклавши шлюб з матір'ю Єлизавети Анною Болейн (1507–1536), Генріх VIII (1491–1547) став двоєженцем. За логікою Генріха II англійський престол був вільний, а найближчим по крові претендентом була невістка – Марія Стюарт.

Слідом за цим, новий етап зовнішньої політики Єлизавети в ірландському напрямі розпочався в 1566 р. Він охарактеризувався інтенсивними виступами О. Нейла, а також впливового вождя ірландської провінції Ольстера, який в період 1559–1562 рр. боровся з англійцями. Адміністративні органи в Ірландії, що представляли Англію чекали від Лондона сміливих рішень для примирення Ольстера [1, с. 160]. Ця проблема щодо Ірландії обговорювалась на засіданнях англійського парламенту в Англії 1566 року [5, с. 98].

Іншою важливою рисою було те, що вперше за тривалий час відбулося послаблення в дипломатичних відносинах країн, і також було сформовано сприятливі умови для вирішення основних розбіжностей між двома країнами.

Паралельно з цим, О. Нейл у своїх діях виступах об'єднавчим фактором для зовнішніх та внутрішніх сил, спрямовуючи їх на боротьбу проти англійців. Прихильники поглядів О. Нейла поклали надії на допомогу інших країн – Франції, Іспанії, Шотландії. Однак, його співпраця з посольством Іспанії в Лондоні у 1563–1594 рр. не мала очікуваного результату. Значні хвилювання серед англійців викликали звернення О. Нейла спрямовані в адресу Марії Стюарт у 1566 р., в яких він пропонував їй ірландську корону [1, с. 161].

Марія Стюарт повернулася до Шотландії й активно включилася в громадське життя країни зробивши ряд упущень. На відміну від Єлизавети, вона вийшла заміж, але її шлюб у політичному плані був доцільним.

У Франції в 1565 р. тільки закінчилась громадянська війна, тому Марія звернулася за допомогою до Іспанії. У свою чергу французький уряд спрямував свої зусилля на стабілізацію відносин Англії з Іспанією. В Парижі надавали перевагу на допомогу Англії саме у становленні взаємовідносин з Шотландією, а не Ірландією через те, що вбачали останнє безперспективним [3, с.23].

Зовнішньополітична діяльність Єлизавети в період 1567–1568 рр. зумовила активізацію континентальної політики. Історики зазначають, що з 1569 р. взаємовідносини між державами набули значної нестабільності. На європейському континенті гостро постали питання ірландського напрямку, а не шотландського через те, що Марія Стюарт подалась в Англію у травні 1568 р. й це мало чималий вплив як на становище Марії, а також на роль Шотландії в європейській дипломатії. З цього моменту заведено розуміти під урядом Шотландії не лише Марію Стюарт, а і в перспективі її сина Джеймса VI (1566–1525) [7, с. 65]. Закономірним є те, що справа Марії набуває англійського та європейського характеру на протигагу шотландському.

В Таємній раді дебатовались декілька варіантів розв'язання питання подальшої участі Марії в політиці: реставрація під жорстким контролем влади Марії; встановлення спільного правління Марії та її сина Джеймса VI при збереженні до повноліття короля вже чинного регентства; визнання законності коронації Джеймса VI й регентського режиму, тобто

відсторонення Марії взагалі від влади. Англійські документи свідчать, що у вересні-листопаді 1568 р. вибір між спільним правлінням Марії та Джеймса чи визнанням виключно влади Джеймса VI остаточно ще не був зроблений. Насправді Лондон визнавав перехід шотландської корони до Джеймса VI, а реальне правління – до регента Моррея.

Зручна ситуація для Англії щодо «шотландського питання» склалась під кінець 1570-х рр. Згідно з документами, які склав головний радник королеви В. Сесіл, цьому напрямку політики в зазначені роки приділялось мало уваги [1, с. 86].

Вже 10 січня 1569 р. В. Сесілом було оголошено рішення Англії, згідно з яким відкидались як звинувачення шотландських протестантських лордів королеви Марії, так і її звинувачення проти опозиціонерів. Регентському уряду Шотландії було вирішено надати позику розміром в п'ять тисяч фунтів стерлінгів. Марію ж було відправлено у «почесне заслання». Французький єпископ повідомляв іспанському архієпископу Россано, що у випадку зміни місця проживання шотландської королеви на Францію зберігалась би надія на повернення Шотландії до католицизму. Якщо Марія залишиться в Англії, то такий варіант розвитку подій був малоймовірним.

Північне повстання кінця 1569 р. спрямовувалось проти нових персон при владі, в тому числі й В. Сесіла. Водночас повстанці в особах декількох графів виказували свою прихильність до Єлизавети. Об'єднання сил, які стали результатом заклику Марії відбувались на початку 1569 р., що наклало свій відбиток на активізацію католицьких феодалів і населення північних графств Англії [3, с. 24]. Однак згуртування англійців та шотландців не сталось. Більшу зацікавленість в англійських діях проявили шотландські протестанти – сприяючи доправити до Лондона заколотних католицьких лордів, що укривалися в Шотландії [7, с. 61].

Протягом наступних двох років відбулися події, які мали вагомий вплив на формування подальшої шотландської політики Лондона. Іспанський уряд постійно шукав шляхи аби позбутися ворога – Єлизавети. Міністри Єлизавети в той самий час добре розуміли, що поки Марія Стюарт жива, спокою не буде. У вересні 1585 р. стало відомо, що на континенті готується нова змова проти Єлизавети. Метою змови було вбивство англійської королеви та посадити на престол Марію Стюарт. Так звана «змова Бабінгтона» перетворюється у змову Уолсінгема проти Марії Стюарт. Розуміючи, що не можна позбавитись від шотландської королеви без особливої нагоди, Уолсінгем вирішує втягнути її у змову, що ніби то була на її користь [6, с. 29].

Лондон стримувала позиція Франції. Шотландське питання було вирішено на користь Англії. Підтвердженням нових домовленостей Англії та Шотландії було укладення Като-Камбрезійського договору в 1559 р., що був основою союзу двох держав [4, с. 59]. Фактично Лондон відтепер панував над Шотландією та спрямовував її зовнішню політику.

Як результат, Лондоном було досягнуте примирення з Шотландією, що сталося з невеликими затратами [4, с. 59]. Суперництво за визнання корон Англії та Ірландії за Єлизаветою по суті закінчилось. Єлизавета погодилась з отриманням шотландської корони Джеймсом VI.

Наслідком цих подій стало європейське визнання Шотландії сферою зовнішньополітичних інтересів Англії. Це дозволило у зазначений період активізувати інші напрямки зовнішньої політики країни.

Отже, шотландський вектор зовнішньої політики Єлизавети I мав першочергове значення, оскільки англійський уряд традиційно розглядав Шотландію, як зону свого впливу. Цей факт пояснює вимушену ліквідацію Марії Стюарт, яка стала заручницею політичної ситуації й несвідомо перетворилася на знаряддя антианглійських сил католицької орієнтації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабореко А.Д. Английская колониальная политика в Ирландии в XVI в. / А.Д. Бабореко // Праці гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 9. – Мн.: БДУ, 2014. – С. 157–166.
2. Дмитриева О.В. Елизавета Тюдор / О.В. Дмитриева. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 356 с.
3. Дьомін О.Б. Британська політика королеви Єлизавети Тюдор в другій половині 60-х років XVI століття / О.Б. Дьомін // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія. – 2011. – Вип. 3. – С. 21–25.
4. Миронов В.В. Проблема определения целей и стратегии внешней политики Елизаветы I Тюдор в исторической литературе 1950–1980 гг. / В.В. Миронов // Тюменский государственный университет. – Тюмень, 2003–2016. – С. 57–66.
5. Сапрыкин Ю.М. Английское завоевание Ирландии (XI–XVII вв.) / Ю.М. Сапрыкин. – М.: Высшая школа, 1982. – 176 с.
6. Солодкина Е.Н. Изучение политических отношений Московского государства и Англии до начала XVII в. в отечественной науке 1920-х – середины 1950-х гг. / Е.Н. Солодкина // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – С. 236–239.
7. Эсоно Е.А. Мария Стюарт. Королева шотландская / Е.А. Эсоно. – СПб.: Аврора. – 2002. – 68 с.

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДИ ЕПОХИ КЛАСИЦИЗМУ ТА АМПІРУ НА КОСТЮМ РОСІЯН ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Вікторія Шевченко

(студентка групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Пономаренко

Мода – безпомилковий показник відмітних ознак суспільства, маленька частка людини, країни, народу, способу життя, думок, занять, професій. Кожна епоха створює свій естетичний ідеал людини, свої норми краси, виражені через конструкцію костюма, його пропорції, деталі, матеріал, колір, аксесуари. У всі періоди існування станового суспільства костюм, прикраси (загалом, мода) були засобом вираження соціальної приналежності, відмінним знаком одного стану перед іншим. Мода й стиль життя були складними багатоаспектними явищами й здавна служили об'єктами вивчення різних наук про людину й культуру: історії, етнографії, культурології, соціології, психології, естетики та інших. Дослідження даної теми є важливою частиною етнографічної бази, яка дає можливість прослідкувати розвиток культури, моди й сприйняття естетичності в період початку ХІХ ст. в Російській імперії.

У ХІХ ст. настала часта зміна напрямків, що викликали різкі зміни у зовнішньому вигляді людини. Панувала еkleктика, епігонство, змішання історичних стилів: відбувався перехід від суворості античності до пишності барокового типу, до другого рококо й далі до екзотики модерну. Мода ставала надзвичайно динамічною, що диктувалося потребами буржуазного виробництва й вимагало створення нових ринків для виробленої продукції.

Розвиток чоловічого та жіночого костюма йшло різними шляхами, змінювалися їхні рольові установки. На відміну від минулих епох, коли соціально-знакова функція була закріплена за чоловічим костюмом, тепер на неї претендував жіночий. Жіночий одяг виконував презентаційну функцію, демонструючи престиж та успіх не тільки й не стільки самої її власниці, скільки її сім'ї. У цьому плані надзвичайно важливо дистанціюватися від нижчих прошарків, а оскільки примусові відмінності усунені, то їхню роль виконувала часта зміна моди. Божевілля моди майже не зачіпали чоловічий костюм. Він стабілізувався, змінюючись тепер тільки в деталях: довжині та ширині окремих видів одягу, формі деталей. Чоловічий одяг ставав костюмом ділової людини, велика частина життя якої проходила у конторі, на біржі, в банку. Вона зручна, практична, пристосована до тієї діяльності, якою займався її володар.

Стилем, що майже безроздільно панував в Європі у кінці ХVІІІ – початку ХІХ ст., був класицизм. Мова класицизму інтернаціональна, він став популярний у Франції, де він досяг найбільшого розквіту, а також в Італії, Іспанії, Англії, Німеччині, Росії, Америці. Спільним у його розвитку було

звернення до мистецтва та культури античного світу, запозичення у нього тих чи інших форм, рис, особливостей.

Так, Англія лідирувала у чоловічому костюмі. Багато деталей і предметів одягу зобов'язані своєю появою екстравагантності її вищих кіл. Так, Лорд Спенсер дав світові короткий жакет, лорд Честерфілд – одnobортне пальто, лорд Дузеленд – смокінг, лорд Реглан – особливий крій рукава. Англія ввела в моду редингот і каррик [5, с. 142].

У Франції стихійно виник новий тип костюма. Він повинен був висловити головну ідею – заперечення аристократичних форм старого режиму, революційно-патріотичний дух, тому в ньому переважали елементи народного одягу. Відкинуті пудрені перуки, мережива, короткі штаникюлоты. Революційна Франція носить коротку куртку-карманьйоли, довгі панталони (запозичені у моряків; разом з панталонами в ужиток входили підтяжки), сорочку без жабо й вільно зав'язана краватка-шарф, на голові – червоний фрігійський ковпак, на ногах – дерев'яні сабо. Такий костюм санкюлота. Жінки відмовилися від корсета, вважаючи за краще коротку куртку, що надягали на сорочку, вкорочену спідницю та високі черевики. Поєднання синього, білого й червоного кольорів ставало емблемою революції. Символіка кольору широко використовувалася в одязі й предметах побуту: наприклад, триколірні кокарди на головні убори, триколірні стрічки, панчохи, рукавички, по-різному поєднували революційні кольори в одязі та аксесуарах.

Під час революційних подій виникла інша тенденція у костюмі, що отримала свій розвиток в епоху Директорії. Новому одягу надавали перевагу «золота молодь», діти багатой буржуазії, які протиставляли себе революційним масам, а також емігрантська молодь, котрі поступово поверталися. Їх називали «неймовірними», а їх подружок – «чарівницями». Характерною рисою їх костюма було надмірне перебільшення всіх елементів одягу: краватка закривала половину обличчя, жилет доходив лише до середини грудей, фрак навмисно погано зшитий, на голову водружали величезний капелюх, а зачіска імітувала собачі вуха (сильно завите волосся зачісували біля вух наперед, заплітали косиці). У 1795 р. виникла мода на голену потилицю в пам'ять жертв революційного терору [5, с. 142].

Вплив античності на костюм епохи Французької революції найбільше позначився на жіночому одязі. Ідеал Європи – естетика природних форм, краса людського тіла. Жінки, наслідуючи одіанням часів античності, створювали новий вид одягу – шміз, або туніку. Це сорочка з мусліну або тонкого льняного полотна з великим декольте й короткими рукавами, пояс зав'язаний під грудьми. До шмізу додавалися грецькі сандалі, зачіски з грецьким вузлом або короткими локонами. Для жінок середнього віку (або міщанок) сукні шилися з більш щільних матеріалів, декольте закривався косинкою або шаллю. А самі екстравагантні модниці (красуня мадам Тальєн, імператриця Франції Жозефіна Богарне), навпаки вводили так звану «голу моду»: тонке муслінове плаття надягали на голе тіло, у кращому випадку на

вузьке трико. Улюблений колір – білий. У дусі класицизму перевагу віддавали прикрасам, стилізованим під античність: особливо популярні античні камеї, браслети, сітки та обручі для бальних зачісок [4, с. 116-118].

Перші 15 років нового століття проходили під знаком Наполеонівських воєн, і тому було особливо велике значення військової форми. Вона була трьох видів: польова, парадна, бальна. Останні дві схожі між собою, але бальна не передбачала носіння зброї. Мундир впливав на цивільний одяг. Для державних чиновників робилося обов'язковим носіння уніформи, вони уподібнювалися у своєму одязі військовим [5, с. 143].

У чоловічій моді тон задавала Англія. Її костюм, крім класичних тенденцій, відрізнявся практичністю, зручністю, елегантністю. Формувався чоловічий гардероб, що зберігся практично без змін протягом усього століття. Він складався з фракa, довгих штанів, жилета, редингота (сюртук при талії з коміром і лацканами, у минулому його використовували тільки для верхової їзди) або сюртука (спрощена форма жюстокора), карріка (пальто з двома або трьома комірами, що вкривали плечі). Фрак ставав повсякденним одягом, призначений як для вулиці, прогулянок і верхової їзди, так і для балів. Його так само, як редингот і сюртук зазвичай шили з вовни темних тонів: чорного, темно-синього, зеленого, коричневого, що добре поєднувалися зі світлими панталонами й жилетом. До денного костюма належав циліндр, який до 20-х років сприймався вже як традиційний головний убір. На початку століття він асоціювався з революційним духом парижан, і тому його носіння вважалося в деяких країнах неприпустимим. Короткі штани залишалися тепер тільки як придворний костюм. Прикрас мало: кишеньковий годинник з ланцюжком, шпилька у краватці, можливо, перстень [5, с. 143].

У цей час остаточно переміг ідеал стриманої елегантності, де головне – досконалість крою, вишуканість деталей. Особлива увага зверталася на якість матеріалу та пошиття. Великий вплив на костюм того часу мав дендизм. Зародившись в Англії, явище дендизму містило в собі національне протиставлення французькій моді. На протигагу французькій «витонченості» одягу, англійська мода канонізувала фрак (була одягом для верхової їзди). Одяг денді повинен бути бездоганним. Елегантному чоловікові необхідно по кілька разів на день переодягатися, завжди мати свіжу сорочку, яку шили з білого полотна або батисту, обробляючи манишку мереживним або гофрованим жабо. Головна прикраса костюма й мірило елегантності – краватка. Це коса смужка тканини, що двічі обмотувала шию, кінці якої зав'язані попереду бантом або вузлом. Чоловіки носили коротко стрижене волосся (ззаду волосся оголене коротко, спереду довші пасма зачесані на лоб і скроні), невеликі бакенбарди, іноді вуса [1, с. 45].

В Росії на початку XIX ст. перуки, німецькі каптани й штани з пряжками продовжували носити тільки літні люди й костюм «епохи Катерини II» довго ще залишався парадним форменим одягом придворних,

але виглядав він вже як умовний, театральний реквізит. Більшість дворян зняло перуки й одягтися у фрак, жилети та довгі панталони [7, с. 345].

В Росії фрак ставав універсальним цивільним одягом, придатним як для вулиці, так і для салонів, як для панів, так і для лакеїв. У XIX ст. вже таких строкатих фраків не було. Він став одноколірним і витримано строгим. Чорний фрак був костюмом вихідним – для візитів, відвідування клубу або театру. Прийти в гості не у фракі означало образити господарів. Він коштував досить дорого, й люди брали його на прокат. Фрак носили з жилетом – смугастим або в цяточку. Панталони під фрак підбиралися різні, але зазвичай короткі – до колін і в обтяжку. Їх одягали або з чобітьми (для вулиці, їзди верхи), що мали відвороти, або з панчохами й туфлями – для балів. Неодмінним атрибутом чоловічого туалету з фраком були циліндр, білий, а потім кольорова краватка – спочатку варіант шийної хустки, зав'язана химерним вузлом. Пізніше з'явилась чорна краватка з діамантовою шпилькою. Наряд завершувала тростина, мода на яку також часто змінювалася протягом XVIII – XIX ст. [3, с. 95].

Наступна зміна у чоловічому костюмі російських дворян сталася в 1820-і роки. Короткі панталони в обтяжку, довгі панчохи й черевики з пряжками змінила мода на довгі широкі панталони – попередники сучасних штанів. Точніше, короткі панталони й раніше одягали на бали, але на вулицях гуляли вже в штанах. У першій половині XIX ст. з'явилися штани зі штрипками, які носили поверх взуття. Це, у свою чергу, призвело до моди на короткі чобітки. Від фраків веде свій «родовід» сюртук (одяг без вирізу спереду, довгих фалд ззаду, значне збільшення числа гудзиків, при талії). Згодом сюртук ставав все більш просторим і нагадував сучасне пальто. Це було деяким поверненням до каптана. Сюртук був з двобортним кроєм, обов'язково мав відкладний комір, на ньому нашивали петлі й кисті. Він сприймався як верхній одяг, шився з сукна, але в ньому могли знаходитися й у приміщенні. На відміну від фраків сюртук був досить «демократичний», в ньому ходили люди різних станів. Іншим «нащадком» від фраків став піджак, який шили без довгих фалд. Спочатку піджак носили вдома, але вже в другій половині XIX ст., він «вийшов» на вулицю. Різновидом сюртука була також візитка – якийсь гібрид сюртука й фраків, однобортний, з круглими фалдами, темного кольору [5, с. 301].

Як спогад про давній вільний одяг типу сіряка, носили халат (архалук) – одяг східного походження, зшитого в талію, з кольорової або смугастої тканини, із застібками на гачках, з шовку або оксамиту, підбитий і утеплений ватою, а іноді й хутром, з шалевим коміром, зручними кишнями, поясом. З архалуком гармоніювала ярмолка – домашня кругла шапочка, іноді з пензликом. Як вуличний одяг халати носили в містах тільки торговці-рознощики та хлопчачки, які працювали на побігеньках, – так для економії їх одягали господарі-купці [7, с. 346].

Верхній одяг також весь цей час змінювався. Вічними залишалися шуби, опанчі. Але в XIX ст. поширився утеплений сюртук, шинель, що

з'явилася в армії за Павла I, її носили чиновники. Різновидом старовинної опанчі був велінгтон – чорний, довгий, без рукавів суконний плащ. Як пальто, так і шинель іноді забезпечувалися однією або декількома пелеринами – для тепла й захисту від негоди. Відставні офіцери, що осіли в провінції, часто носили «венгерку» – розшиті спереду шнурами, звужені в талії й оздоблені хутром куртки, запозичені в угорських гусарів. Іншими різновидами верхнього одягу у росіян були макінтоші – гумові, непромокальні плащі, альмавіви – широкий плащ, що закривав майже весь тулуб, опанчі – просторий безрукавний плащ, що носився в Росії з давніх часів, рединготи – довге пальто в талію, забезпечене пелеринами [7, с. 348].

З головних уборів чоловіків зберігала своє значення «треуголка», її носили військові та цивільні чини. А до 1811 р. в армії (від неї – при дворі) її остаточно змінив картуз – мав неодмінно околиці й козирок, найчастіше темного кольору, який носили всі, спочатку поміщики, пізніше міщани, селяни, а також студентство, учні гімназій. Іноді картузи були теплими, з навушниками. У дворян був особливий, формений кашкет з червоним околицем. У 1820-і роки у чоловіків стає модним капелюх з широкими полями – болівар (за іменем визволителя Латинської Америки від іспанського ярма). ХІХ ст. ввійшло в історію як століття циліндра, який міняв довжину, ширину, форму, його поля загиналися вгору, то опускалися вниз. Візники носили «грешневики» – високі, округлі шапки, які за формою схожі з популярним на той час коржем, спеченим із гречаного борошна. Шликом зневажливо називалася всяка селянська шапка [5, с. 301].

Чоловіки в селі носили білизну домашнього виготовлення, сорочку з косим коміром, завдовжки до колін і порти. Сорочка підперізувалась тканим паском. У святкові дні надягали лляні сорочки. Заможні селяни красувались у сорочках з червоного ситцю. Верхній одяг влітку становили сіряки або свити. У свята носили домоткані балахони, багатші селяни – каптани з тонкого сукна. Традиційно в селі велика увага приділялася показній стороні життя сім'ї. З цією метою заможні господарі й у будні дні носили високі чоботи зі складками («у гармошку»), і в теплу погоду накидали на плечі сині з тонкого фабричного сукна каптани [3, с. 97].

На початку ХІХ ст. класицизм досяг свого розквіту, перетворюючись в офіційний стиль новоствореної імперії, звідси його назва – ампір. Він насаджувався зверху й був покликаний своєю монументальною величчю прославляти імператорську владу. Новий класицизм викликав асоціації вже не з цивільними чеснотами римської республіки, але з величчю імператорського Риму. Для нього характерні холодна урочистість, парадна велич. Класичні форми відшліфовані, строго регламентовані. Активно використовувалася військова атрибутика – зброя, фасції, трофеї, факели, а також грифони, орли, сирени, каріатиди. Після походу Наполеона I в Єгипет в орнаментальний ряд входили сфінкси, ієрогліфи та інші єгипетські елементи. Декор був надто перевантажений, нав'язливий, надмірний. Ампір

служував перш за все цілям репрезентації, був своєрідним вираженням ідеології режиму у житловому та офіційному інтер'єрі, а також у моді.

Імператор Наполеон, прагнучи надати своєму двору особливого блиску, намагався слідувати старих традицій королівського двору з тим, щоб надалі ввести власний парадний одяг. За його дорученням придворний художник і оформлювач церемоній зробили численні ескізи, за якими потім були виготовлені розкішні костюми для імператорської родини й всіх придворних [8, с. 147].

Французький ампір, що зробив значний вплив на інші європейські країни, проявився найбільше у жіночому одязі. Його відрізняла помпезність і одночасно сухість, втрачалася колишня легкість і пластичність класицизму. Костюм ставав неповоротким, перевантажений обробкою. Основу його складав все той же шміз – довге вузьке пряме плаття з коротким відрізним ліфом (під грудьми або трохи нижче). Форма сукні строго прямокутна (схожа на трубу), лінії витягнуті, й жіноча фігура нагадувала високу, струнку колону. Фасонів могло бути багато, але силует – тільки один, і він зберігався з тими чи іншими модифікаціями аж до кінця 20-х років. Такий крій вимагав стрункої фігури, й тому знову починали носити корсети. Ампір віддавав перевагу білому кольору, й більшість жінок були одягнені у біле. Тканина багато прикрашена вишивкою, стилізованою під античний орнамент.

Улюблена деталь жіночого костюма – шалі: прямокутні, квадратні й трикутні; великі та малі; кольорові й білі; з малюнком і з облямівкою. Шаль виділялася яскравою декоративною плямою, вишуканою драпіровкою, й одночасно слугувала верхнім одягом. У тій же якості використовувалися мантильї (довгий шовковий або мереживний шарф-вуаль, який одягався поверх високого гребеня, вколотий у зачіску, й спадав на спину та плечі), пелерини (накидка на плечі). Обов'язковим елементом костюма були рукавички або мітенки (рукавички без пальців) – довгі, до ліктя. Кишень не було, тому постійним доповненням до плаття ставали сумочки – ридикюлі, помпадур. Вони м'які, мали форму мішечка або кисета, шилися з тканини. У моді туфлі без підборів. Очіпки й капелюхи були подовженої форми, з широкими полями, прикрашалися стрічками та штучними квітами. Це був єдиний предмет, що не зазнав на собі впливу античних ідей.

У другому десятилітті шміз прикрашали всілякою обробкою: рюшами, воланами, оборками. Вгорі плаття закривало шию, яку туго охоплювали щільні брижі, плечі підкреслювалися маленькими кулястими рукавами, до яких прикріплювалися довгі трубчасті рукави, що закривали руку до кінчиків пальців. У легших сукнях для танців і візитів часто були короткі рукави з буфами, а на оголені руки надягали довгі шкіряні рукавички. Довжина сукні коротшала до щиколотки, декольте закривалося вставками. Білий колір також йшов у минуле, з початком Реставрації він ставав ознакою бідності та провінційності. Гостроносі черевички, які, подібно до сандалів часів Директорії та Імперії, зав'язувалися вузькими стрічками навколо щиколоток, все ще були без каблуків [6, с. 55].

Вперше дамські туалети стали ділитися на денні та вечірні. Поступово дамська спідниця повертається до металевого каркаса, який до середини ХІХ ст. змінюється криноліном: форма спідниці утримувалася лляним чохлам, зробленим з кінського волосу, від чого й отримала свою назву нова спідниця: *crin* – «кінський волос» і *line* – «льон» [8, с. 164]. Незабаром від кінського волоса в криноліні залишилася одна назва: його з успіхом замінили нижні спідниці, які трималися на кістяних обручах, а ще пізніше – на дротовому каркасі.

У чоловічій моді цього часу став популярний закритий двобортний сюртук з високим коміром, який вдягали поверх короткого жилета, а з верхнього одягу – каррик – дуже довгий плащ для поганої погоди, зі складками, які створювали враження недбалої елегантності [4, с. 134].

В Росії, як і в країнах Західної Європи, всякого роду сукні, блузки, кофти, спідниці міняли свої фасони мало не кожне десятиліття, а то й частіше, проте головні ознаки свої зберегли. Але деякі види жіночого одягу зникли, нагадуючи про себе лише в художніх творах.

Дома російські жінки носили «душегрейку» – короткі (до пояса) теплі кофти, зазвичай без рукавів. «Кацавейкою» називалась коротка розхристана кофта без зборів і перехватів, з рукавами, підбита хутром або ватою. Носили їх переважно жінки похилого віку. «Капотом» називався широкий розхристаний одяг з рукавами, без перехоплення в талії. Були домашні, вуличні, теплі капоти. Найбільш поширеними в ХІХ ст. видами верхнього жіночого одягу були салоп і бурнус. Салоп являв собою широку й довгу накидку з прорізами для рук або невеликими рукавами. Особливо цінувався салоп із соболя. Довгий час салоп вважався ознакою певного достатку. Його носили городянки всіх станів. Але поступово салоп втрачає свою привабливість і носити його стає ознакою поганого тону, бідності й міщанства. До кінця ХІХ ст. салопи виходять з моди. На відміну від салопа бурнус був короткий, значно коротше сукні, він закінчувався трохи нижче талії, зазвичай мав ватяну підкладку й рукава. Увійшов в моду в середині ХІХ ст. і до кінця епохи бурнус виходить з моди. Вихідним парадним костюмом вважався роброн – широке плаття з округленим шлейфом [7, с. 352].

Жіноча мода в Російській імперії разюче швидко відгукувалася на вимоги часу. Загострення польського питання ввело в Росію моду на розхристану спідницю «полонез», а європейські події кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. змінювали моду кілька разів. Під впливом революційної Франції в моді стали переважати мотиви античності, запанував стиль ампір. Величезні спідниці та фіжми стали частиною «старого режиму» у Франції. З'являються різного роду туніки – легкі, напівпрозорі сукні з високою, під грудьми, талією, з відкритою шиєю й грудьми, яку прикривали легким шарфом або хусткою. Мода на огрядних, пишних красунь проходить, на очах у всіх бліді, романтичні Лізи, Амалії. Голову такої красуні стали прикрашати не чепчики та капелюшки, а діадеми, вінки зі штучних квітів, колосків і навіть живих

квітів. Після походу Наполеона в Єгипет увійшли в моду тюрбани з розкішних східних тканин, оксамитові берети з пір'ям. Тоді ж стають модними шалі. Особливо цінувалися шалі з Індії – одноколірні, з яскравим бордюром і бахромою [2, с. 34].

На початку XIX ст. в Росії були модними зачіски в «античному» стилі (як у римських імператорів). Їх зачіски були видно на скульптурних портретах, копії яких прикрашали будинки знаті. Стало популярне волосся природного кольору, пудра вийшла з моди. У жінок вся «сила» зачіски була в локонах, що витончено обрамляли личка. Локони були трубчасті, стрічкові, спіралеподібні. У зачісці використовувався й шиньйон. Новий напрямок у зачісках сприяло розвитку перукарського мистецтва, котре складалося тепер не у виготовленні перук, а в умінні стригти, завивати й укладати волосся. У чоловіків з'явилися бакенбарди, а також невеликі вуса, що раніше було неприпустимо [5, с. 301].

Отже, культуру XIX ст. характеризує боротьба різних напрямків. Це століття злетів і падінь, перелом у свідомості й культурі людства; століття, яке відокремило традиції класичної й сучасної епох. У культурі, ідеології, філософії стверджується принцип реалізму. Від міфології та релігійного світосприймання суспільство рухалося в сторону утилітарного мислення й економічної вигоди. Ця зміна відбилася і в одязі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнштейн О.Б. Денди: мода, література, стиль життя / О.Б. Вайнштейн. – М.: Новое літературне обозрение, 2005. – 640 с.
2. Васильев А.А. Русская мода: 150 лет в фотографиях / А.А. Васильев. – М.: Слово, 2006. – 440 с.
3. Кирсанова Р.М. Русский костюм и быт XVIII – XIX вв. / Р.М. Кирсанова. – М., 2002. – 224 с.
4. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма / Ф.Ф. Комиссаржевский. – Минск: Современный литератор, 2001. – 496 с.
5. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу / О.М. Марченко. – Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Кропивницький, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2017. – 340 с.
6. Плаксина Е.Б. История костюма. Стили и направления: Учебное пособие / Е.Б. Плаксина и др. – 2 –е изд. – М.: Академия, 2004. – 224 с.
7. Федосюк Ю.А. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX в. / Ю.А. Федосюк. – М., 1989. – 567 с.
8. Фукс Э. Иллюстрированная история морали: буржуазный век / Э. Фукс. – М.: Республика, 1994. – 442 с.

ГІГІЄНА ТІЛА, ДОГЛЯД ЗА ВОЛОССЯМ, ЗАЧІСКИ АНГЛІЙСЬКИХ МОДНИЦЬ У «ВІКТОРІАНСЬКУ ЕПОХУ»

Ольга Доніна

(студентка групи ІГ16Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Європейське жіноцтво пройшло складний шлях у боротьбі за розширення прав та можливостей. Попри те, що процес емансипації жінки розпочався в Англії майже півтора століття тому, а сама країна здавна вважається «батьківщиною демократії», на сьогоднішній день у британському суспільстві існує ще достатня кількість проблем, пов'язаних із забезпеченням гендерного рівноправ'я.

Важливу спробу усвідомити, як в різні періоди «Вікторіанської епохи» відбувалося формування нової жінки в своїй праці «Формування європейської жінки Нової епохи. 1789–1918» зробила Л. Абрамс – професор університету Глазго, дослідниця й викладач гендерної історії [1]. Вона пропонує нетрадиційний погляд на європейську історію ХІХ століття й різноманіття ролей жінки в ній – матері, дружини, коханої, революціонерки, місіонерки, робітниці та феміністки.

Грунтовним дослідником проблеми сім'ї як європейського культурного явища та носія культурних традицій є К. Коуті зі своїм дослідженням «Жінки Вікторіанської Англії. Від ідеалу до пороку» [2]. Американська письменниця, історик пролила світло на побут англійської жінок – від титулованих до простих робітниць; продемонструвала їхнє життя через призму звичаїв, забобонів, моди, любовних зв'язків і навіть таємних вад. Дослідження згруповане на тематичні розділи, що показують повсякденний та святковий побут жінок ХІХ ст.: починаючи від традицій залицянь-заручин-весіль до жіночих захоплень.

Загальноприйнята мораль ХІХ ст. визначала, що думки й тіло повинні бути в чистоті та строгості, оскільки чистота фізична безпосередньо впливає на чистоту духовну. А коли завдяки відкриттям в галузі мікробіології стало відомо, що бруд безпосередньо пов'язаний з виникненням і поширенням захворювань. Тому правилам гігієни приділялася значна увага. Так, журнал «Кесселлс», що виходив у другій половині ХІХ ст., звеличує водні процедури, пояснюючи їх користь наступним: *«Шкіра також є органом дихання: через неї кисень надходить в кров і допомагає очищати її, а піт і жири перешкоджають його проникненню в кров і отруюють його. Таким чином, немита шкіра стає млявою, пори закупорені, кисень не може досягти крові, на шкірі з'являються висипання й запалення»* [2, с. 153].

Слід зауважити, що такі блага цивілізації, як каналізація та водопровід, з'явилися в Англії не відразу. Спочатку жінки милися у себе в кімнаті в сидячій ванні, зазвичай перед каміном. З 1840-х рр. вода стала подаватися і в верхні кімнати, але тоді це ще була рідкість. Однак вже з 1870-х років

водопровід досяг і в дома із середнім достатком, переставши бути дивиною. У ванній кімнаті з'явився нагрівач – «гейзер», який включався безпосередньо перед прийняттям ванни. Таке задоволення, як душ, з'явилося тільки в самому кінці ХІХ ст. й було спочатку не особливо зручним у використанні. *«Керувати ним так само складно, як грати на органі без належної підготовки. То обпікаючи гаряча, то крижана, вода бризкає з нього під несподіваними кутами, потрапляючи в найчутливіші ділянки тіла»*, – ділиться враженнями письменниця Гвен Раверат [5, с. 53].

В кінці ХІХ ст. поняття гігієни не сильно відрізнялися від сьогоднішніх. Рекомендувалося здійснювати водні процедури не менше одного разу на день, приймати теплу ванну або душ, а за відсутності такої можливості – обтиратися губкою або рушником. Дітей радили привчати до такого обмивання від народження, щоб у майбутньому вони сприймали купання як щось приємне та корисне. Занадто гарячі ванни, проте, вважалися не дуже корисними, любителюкам холодних ванн журнали радили *«додати в ванну столову ложку одеколону, або навіть вина, щоб зігрітися»* [2, с.156].

Однак, буде деяким перебільшенням сказати, що такими охайними були всі вікторіанці. Нижчі верстви суспільства дотримувалися правила часткового купання, коли кожна частина тіла зустрічалася з водою за своїм власним розкладом. Руки слід було мити часто, чистити зуби (принаймні передні) – раз в день, мити ноги – раз на місяць, волосся щастило менше. Для тих, хто не міг собі дозволити приймати ванну вдома, витрачаючи вугілля на нагрівання гарячої води, в містах відкривалися громадські лазні.

Перша громадська лазня була відкрита в Ліверпулі в 1841 р. і користувалася неймовірним успіхом, після чого такі лазні виникали по всій Англії. В 1846 р. Функціонувала громадська лазня в Ст. Панкрасі, яка за перші два роки своєї роботи прийняла 280 тисяч відвідувачів, розвіявши тим самим міф, що *«бідняки люблять бруд»* [3, с.166].

При відсутності шампунів, гелів для душу, для ванн мило було улюбленим засобом гігієни. У другій половині ХІХ ст., вже після скасування податку на мило, реклама заповонила газети. Милу давали такі витончені назви, як *«Аромат жасмину»*, *«Квітка півонії»* або *«Ніжність фіалки»*, хоча, крім картинки на обгортці, з квітами їх нічого не пов'язувало. Дешеві сорти мила містили багато лугу й сушили шкіру, кращі ж, за завіренням лікарів, робилися на основі гліцерину й коштували дорожче. Таке мило підходило й для шкіри обличчя, й для ніжної дитячої шкірки. Добре зарекомендувало себе *«Віндзорське мило»*, а також мило компанії *«Пірс»*. На Всесвітній виставці 1851 р. мило *«Пірс»* отримало медаль, але крім якості продукції компанія славилася рекламними плакатами із зображенням прекрасних панянок і зворушливих малюків [4, с. 69].

Волосся приділялася нітрохи не менше уваги, ніж обличчю та тілу. При щоденному прийнятті ванни волосся заколювали високо на маківці, щоб зайвий раз не мокло: сушка волосся при відсутності фена могла зайняти весь день. Якщо ж потрібно вимити волосся, використовували звичайне мило або

ж очисний засіб, виготовлений у домашніх умовах. Наприклад, такий: *«Додайте в стакан холодної води половину чайної ложки солі, нанесіть цю суміш за допомогою губки й ретельно промийте волосся та шкіру голови. Такий спосіб швидко очистить волосся й збереже його колір. Замість солі може бути використаний нашатирний спирт»* [4, с. 76].

Шампунь з'явився тільки в кінці століття завдяки К. Херберту, проте став по-справжньому відомий тільки з 1903 р., після патенту берлінського аптекаря Х. Шварцкопфа. Ще довгий час він не мав звичну нам рідку форму, залишаючись у вигляді порошку. Вже на просушене волосся наносили трохи спеціальної помади, щоб змастити суху шкіру й запобігти появі лупи. Для початку голову треба було вимити, потім нанести на шкіру голови тонкий шар помади й гарненько втерти.

Не менш важливим було довго розчісувати волосся, «вичісування» з нього всього бруду та пилу. З приводу гребінців думки розходилися: деякі дами вважали м'які щітки корисніше, оскільки вони не травмують шкіру, інші віддавали перевагу жорстким, які краще масажують голову. До кінця ХІХ ст. з'явилися електричні й магнітні щипці для закручування волосся. Як і інші предмети побуту, гребінці прикрашали хитромудрими візерунками, перламутром та інкрустацією [2, с. 158].

Мораль ставала жорсткішою, від жінок потрібно більше самоконтролю, строгі правила охоплювали все тіло. У вікторіанській Англії носити розпущене волосся дозволялося тільки дівчаткам. Коли юна особа вступала у вік нареченої, спідниці ставали довшими, а волосся поділяли прямим проділом і гладко зачісували. Яку зачіску вибрати, залежало від смаку панянки та соціального становища її батьків.

Однією з популярних зачіскою в Англії була «Клотільда» – волосся розділене на дві косички, обвите навколо вух і закріплене на потилиці. Таку скромну зачіску вибрала для своєї коронації Вікторія. Однак світські модниці віддавали перевагу більш вигадливим конструкціям. У 1830-х рр. волосся збирали на потилиці в химерні форми – банти, віяла, пишні пучки, які кріпилися на дротовому каркасі й були прикрашені квітами, стрічками, пір'ям, нитками перлів, золотими ланцюжками, витонченими гребенями.

До 1850-х рр. зачіски спростилися: волосся розчісували на проділ і збирали в пучок на потилиці, іноді укладали на голові важку косу. У 1860-х рр. погляди як європейок, так і американок кинулися на нову законодавицю моди – французьку імператрицю Євгенію. Дотримуючись її прикладу, пані споруджували каскади завитих локонів на потилиці. У 1880-х рр. популярністю користувалися чубчики. Короткий завитий чубок любила Олександра Данська, дружина принца Уельського й майбутня королева Англії.

У 1872 р. француз Марсель Грата винайшов плойку. Точніше, удосконалив щипці для завивки, адже європейці користувалися ними вже давно. Плойку нагрівали від газового пальника й затискали нею волосся: якщо затиснути пасмо виїмкою вниз, вийде впадина, якщо вгору – опуклість.

Так з'явилася «марсельська хвиля», якій було уготовано велике майбутнє – вона стала найпопулярнішою зачіскою першої половини ХХ ст. [1, с. 271].

Перукарям доводилося неабияк помучитися з плойкою: важко було домогтися рівномірного нагрівання, так що перед тим як прикласти її до волосся, її підносили до папірця. Якщо папір спалахне, то й волосся буде зіпсовано. Зачіски 1870–1880-х рр. були складними, з великою кількістю кіс, локонів, завитків. Свого волосся на всю цю пишність не вистачало. У хід йшов найкращий друг вікторіанської жінки – шиньйон.

Як в Англії, так і по всій Європі перебувало чимало дівчат, готових розлучитися зі своїм волоссям за помірну плату. Головними постачальниками волосся були селянки з Франції, Німеччини та Італії – вони носили традиційні головні убори, так що коротка стрижка була не так помітна. Волосся зістригали зі злочинниць в тюрмах і жебрачок у робітничих будинках, але й дівчина у скрутному становищі теж могла заробити – можна згадати хоча б героїню роману Луїзи Мей Олкотт «Маленькі жінки» або оповідання О. Генрі «Дари волхвів». На початку ХХ ст. зачіски стали простіше, але потреба в шиньйонах зберігалася. З них робили валики, поверх яких жінки начісували волосся.

Отже, у ХІХ ст., особливо в другій його половині, гігієна склалася й розвинулася як особлива галузь медичної науки. Основною її передумовою слугувало швидке зростання промисловості та міст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918 / Пер. с англ. Е. Незлобиной / Л. Абрамс. – М.: Высшая школа, 2011. – 408 с.
2. Коути Е., Гринберг К. Женщины Викторианской Англии. От идеала до порока / Е. Коути, К. Гринберг. – М.: Алгоритм, 2013. – 320 с.
3. Павловская А.В. Англия и англичане / А.В. Павловская. – М.: изд. МГУ, 2005. – 263 с.
4. Павловская А.В. 5 O'clock и другие традиции Англии / А.В. Павловская. – М.: изд. МГУ, 2014. – 275 с.
5. Фокс К. Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения / К. Фокс. – М.: Рипол классик, 2008. – 512 с.

СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, КОМПЕТЕНЦІЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА ЗА МІСЬКИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ

Карина Мала

(студентка групи ІІІ16Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

16 червня 1870 р. Олександром ІІ було затверджено Міське положення, яке вводило в країні новий порядок управління й господарювання містами. Міська реформа запроваджувалася не одночасно в усіх міських поселеннях Російської імперії, а тільки в містах внутрішніх губерній країни (в 41 губернії й чотирьох портових містах, на українських землях вона була введена в Катеринославі, Києві, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді та Чернігові), Сибіру та Бессарабської області. Питання про поширення громадського управління на міста Західних (Білорусії, Литви, Правобережної України, крім Києва) та Прибалтійських губерній мало розглядатися пізніше. В інших поселеннях міську реформу планувалося провести в найближчий час, враховуючи місцеві умови й зважаючи на думку міністерства внутрішніх справ [17, с. 189–191].

29 квітня 1875 р. вийшов указ про поширення Міського положення на міста Західних губерній, 26 березня 1877 р. – на міста Прибалтійських губерній. І лише в 1911 р. – на міста Правобережної України. В Середній Азії, Польщі та Фінляндії міське самоврядування не запроваджувалося.

За міською реформою 1870 р. були створені органи міського самоврядування, що обиралися населенням міста (голосували чоловіки, котрим виповнилося 25 років і вони мешкали в місті не менше двох років), незалежно від стану, на чотири роки. Право участі у виборах отримували чоловіки, котрим виповнилося 25 років, ценз осілості у місті становив два роки. Виборець повинен бути власником нерухомого майна й сплачували з цього майна податки на користь міста (не більше 1% його вартості, або 10% прибутку), або займатися торгово-промисловою діяльністю не менше одного року й сплачували збір з купецьких свідоцтв (1-ї та 2-ї гільдій). Особам, які ще не досягли 25 років, а також жінкам, виборче право надавалося не особисто, а через уповноважених, котрі отримували відповідні доручення [1, с. 824, 825].

Якщо декілька осіб володіли нерухомим майном, то кожен з них мав право голосу, залежно від своєї частки майна. Якщо особи значилися в одному купецькому свідоцтві, то право голосу мав тільки голова родини [1, с. 825]. Виборче право надавалося також установам: благодійним, навчальним, державним, монастирям, церквам, компаніям, товариствам, які використовували це право через своїх представників [1, с. 825].

За законом 1870 р. були позбавлені виборчого права: засуджені, члени поліції, звільнені за порушення з державних посад (протягом трьох років),

позбавлені духовного сану, особи, які перебували під судом та слідством, боржники за міськими зборами, робітники, чиновники, інтелігенція, котрі не мали своїх помешкань та винаймали квартири [1, с. 824]. Були обмеження і для євреїв. Поза місцями їхньої постійної осілості право голосу їм не надавалося. У місцях проживання євреї мали виборче право, але кількість гласних з нехристиян не повинна була перевищувати третини усіх гласних [1, с. 829].

За підрахунками В. Крижанівського, кількість осіб з правом вибору в Єлисаветграді у 1870-і роки коливалась в межах 1200–1300 осіб, у 1880-і – 1400-1700 осіб, що становило приблизно 3% городян [7, с. 288]. Означений законом мізерний склад виборців не відповідав інтересам самоврядування. Останнє могло реалізуватися тільки тоді, коли б всі мешканці міста мали право обирати й бути обраними в громадські органи управління.

Положення 1870 р. запроваджувало трьохрозрядну систему виборів. Усі виборці вносилися в єдиний загальний список, складений за принципом зменшення сплачуваних податків. Згодом, цей список поділявся на три частини або розряди. До першого відносилися ті, хто сплачував першу третину загальної суми зборів, до другого – хто сплачував другу третину, до третього – всі останні. Кожен розряд обирав рівну кількість гласних [1, с. 826]. Така практика створювала громадську нерівність для представників різних розрядів, хоча й давало їм рівне представництво в думі.

Значна частка виборців нехтувала своїм правом і не ходила голосувати. За даними В.А. Нардової, в середньому лише третина осіб, які мали право голосу, ним скористалися на виборчих ділячках [11, с. 60]. Все це свідчило про пасивність, неорганізованість, інертність городян. Для них становий принцип виборів був ближчим й зрозумілішим, ніж майновий. Ще значною була відчуженість між станами дворян, купців, міщан, ремісників, які мали свої зібрання – купецькі, міщанські, ремісничі збори, представницькі установи – купецька, міщанська, ремісничі управи, своїх виразників інтересів – купецькі, міщанські старости та ремісничі голови. Загалом тодішня міська громада ще не дозріла у політичному плані, не стала активною противагою бюрократичному апарату держави, була слабкою у відстоюванні своїх інтересів.

Процедура виборів кандидатів в гласні у Міському положенні 1870 р. окремо не обговорювалася. Передбачалося, що в кандидати будуть висуватися особи безпосередньо перед початком голосування. Причому, кожен виборець міг запропонувати в гласні необмежену кількість осіб, у тому числі й свою кандидатуру. Особистого обговорення кандидатур не провадилося, передвиборча агітація заборонялася [1, с. 826].

Сама виборча процедура проходила закритим балотуванням кулями. Останні опускалися в спеціальні ящики, розділені на дві частини. Для кожного кандидата відводився окремий ящик. Виборець опускав кульку в дірку ящика, залишаючи її або в правій частині (за кандидата), або в лівій

(проти). Потім він переходив до наступної скриньки й все повторювалося спочатку [1, с. 827].

Закон 1870 р. передбачало покарання за різні порушення при організації й проведенні виборів (за підкуп, погрози, хабарництво), наприклад: виключення із зібрання назавжди, грошове стягнення з дворян та міщан до 150 крб, з селян – до 10 крб, ув'язнення на період від трьох тижнів до чотирьох місяців [1, с. 828].

Обраними вважалися особи, за яких проголосувало більшість виборців. Якщо не обирали необхідну кількість гласних, то призначалися додаткові вибори. При цьому отримання абсолютної більшості не було обов'язковим, а при рівній кількості голосів результати визначалися жеребкуванням [1, с. 829].

За законом 1870 р. склад дум (розпорядчого представницького органу міського самоврядування) визначався, виходячи з кількості виборців. Якщо останніх було менше як 300, то гласних визначалося 30, якщо понад 300, то на кожні 150 виборців додавалося шість гласних. Максимальна кількість гласних обмежувалася цифрою 72 [1, с. 830]. В Єлисаветграді міська дума складалася з 26 гласних, 80% депутатів якої були купці та міщани (останніх було третина від купців) і лише 20% – дворяни, духівництво та різночинці.

Засідання думи призначалися за пропозиціями міського голови, гласних, міської управи, на вимогу губернатора, за проханнями й скаргами приватних осіб [1, с.829]. Кількість засідань думи не обмежувалася. За три дні до початку роботи думи кожному гласному надсилалося запрошення, в якому зазначалася дата засідання, час (вечірній), а також перелік справ [9, арк. 3].

На першому засіданні міської думи гласні складалі присягу. Ось її текст: “Я, нижепоименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием, в том, что я, избранный выбором общества в гласные городской думы для отправления обязанностей по ведению городского хозяйства и других дел, - по чистой моей совести и чести, без пристрастия и собственной корысти, устраняя вражду и связи родства и дружбы, буду поступать и высказывать по совести все мои мнения по подлежащим делам. Если же я иначе поступлю, то, как нерадивый о благе общественном, в коем и мое собственное заключается, подвергаю себя нареканию собратий моих, а в будущей жизни отвечу пред Богом и страшным Судом Его. В заключение сей моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего. Аминь“ [9, арк. 1]. Ця присяга приймалася тільки православними. Гласні інших віросповідань від неї звільнялися. Таку ж присягу в урочистих обставинах, за участі губернатора приймали міські голови.

На засіданнях думи розглядалися звіти міської управи, міський кошторис (бюджет на наступний рік управа повинна була подати в думу до 15 листопада, а до 1 березня – звіт за минулий рік). За тиждень до розгляду думою кошторису бюджету його проект подавався управою спеціальній

думській комісії, а також розповсюджувався серед гласних для ознайомлення. Дума приймала бюджет самостійно шляхом постатейного голосування та порівняння їх думського та управського варіанту. Дума займалася також питаннями про придбання й відчуження на користь міста нерухомого майна, займи, доручення чи гарантії від імені міста, різні скарги тощо. На свої засідання, які проходили привселюдно, за виключенням окремих випадків, дума могла запрошувати й сторонніх осіб, але без права голосу [18, с. 10].

Справами міської думи завідував міський секретар під керівництвом міського голови. Секретар зберігав документи, що надходили в думу; готував матеріали до доповідей з усіма довідками та поясненнями; розсилав гласним повістки на засідання; опрацьовував журнали думи, подавав губернатору та міністерству внутрішніх справ копії рішень думи, різні рахунки, звіти, доповіді; збирав інформацію по виконанню постанов думи; видавав копій з документів та постанов дум.

На засіданнях думи обирався виконавчий орган громадського управління – міська управа, а також керівник управою й думою – міський голова. Законом склад міських управ не був обмежений. В Єлисаветграді вона складалася з трьох членів [14, арк. 43, 132, 135] (за реформою 1892 р. – з чотирьох), обраних на чотири роки (через кожні два роки половина членів управи по черзі вибувала й заміщалася новими кандидатами). Члени єлисаветградської управи керували до кінця 1912 р. 8-ма відділами: розпорядчим, орендним, квартирним, бухгалтерським, військовим, довідковим, училищним і санітарно-медичним, лікарським та благодійним, а з 1913 р. – 12-ма [16, арк. 1–4].

Посада члена управи була виборна й несумісна ні з якою іншою посадою в міському самоврядуванні. Канцелярія Єлисаветградської управи складалася з 20 осіб: з міського секретаря, секретаря управи, бухгалтера, помічника бухгалтера, семи діловодів, двох друкарок, регістратора, архіваріуса, трьох торгових наглядачів, ринкового збирача податків, міського техника [15, арк. 13-20]. Більшість справ в управі вирішувалися колегіально: розгляд проектів міського кошторису, складення звітів про діяльність управи, виконання постанов міської думи, судових рішень, оцінка нерухомого майна, укладання з дозволу думи договорів, надання різних дозволів, розбір скарг та ін. Члени управи щомісячно звітували про свою діяльність і про стан справ у відділах, за які вони відповідали. Про порушення члена управи міська управа зверталася з поданням до думи [5, арк. 2–3].

Працювали члени управи щоденно з 9 годин ранку (крім вихідних днів), інколи збиралися й ввечері. Довідки видавалися у той же день або не пізніше ніж на третій день. Інші матеріали розглядалися протягом семи днів [5, арк. 3]. Міський секретар, інженери, архітектори й техніки перебували на державній службі, решта посад в канцелярії заміщалися за найманням [1, с. 835].

Гласні за свою роботу платню не отримували, свої обов'язки виконували на громадських засадах. За рішенням Єлисаветградської думи у 1894 р. міський голова отримував 4000 крб у рік, члени управи – 1500 крб, секретар думи – 300 крб [16, арк. 21–22]. Міська дума могла створювати різні контрольні, підготовчі комісії на тимчасовій та постійній основі у складі трьох осіб для здійснення наглядових й контрольних функцій у сфері міського управління, господарства та фінансів. Про результати перевірок комісії щомісячно надавали думі письмовий звіт [1, с. 828].

Діяльність міських дум фіксувалася в журналах. За дослідженням В. Крижанівського, якщо протягом 1871–1876 рр. журнали Єлисаветградської міської думи склалися міським секретарем на основі чернетки й не враховували позиції гласних, то, починаючи з 1876 р., відмічається намагання гласних суттєво впливати на зміст журналів, що виявилось в появі редакції, котра забезпечувала врахування думок гласних, які висловлювалися на засіданнях думи [6, с. 350]. За законом 1892 р. друкування журналів припинилося. Тепер вони склалися у вигляді запитального листка, зліва – «слухали», де вказувався заголовок питання, справа – «постановили» – стисле, сухе визначення без всякої мотивації. Як приклад, звертаємо увагу на журнали міської думи за 1893 р. [2] та 1909 р. [3].

Журнали засідань Єлисаветградської думи за період з 1871 до 1903 роки опубліковані. По ним можна у хронологічному порядку прослідкувати перелік питань, які розглядалися в думі, з'ясувати питання, що турбували тодішніх гласних, і простежити, як вони вирішувалися [14].

Діяльність міської управи й думи періодично висвітлювалась у місцевій пресі, зокрема, у газеті “Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления“, в якій друкувалися урядові розпорядження щодо різних справ громадського управління, звіти, повідомлення, рішення засідань думи й управи; статистичні дані з різних напрямків міського господарства, оголошення. Газета виходила тричі на тиждень і коштувала для городян три карбованці на рік.

Очолював міську думу та управу міський голова, який мав такі повноваження: віддавав розпорядження про скликання думи й визначав порядок денний для засідань, запрошував на засідання думи важливих осіб, під його керівництвом друкувалися доповіді з різних питань, слідкував за належним виконанням постанов думи й мав право її оскаржити, віддавав розпорядження членам управи й контролював їх виконання, щомісячно надавав думі звіт про виконання доручень та інше [1, с. 826–827].

Посада міського голови була доволі престижною, тому для підняття свого економічного іміджу та громадського авторитету багато вихідців із купецького стану, особливо у провінційних містах, намагалися стати міськими головами. Чисельна перевага у міських думах гласних із купців дозволяла їм з успіхом провадити бажаних для себе кандидатів. За даними О.М. Пашутіна, з 1787 по 1878 роки відбулося 28 виборів міських голів і

лише у трьох випадках цю посаду займали почесні громадяни, всі інші були купцями [12, с. 19].

У 1871 р. міським головою Єлисаветграда було обрано купця С.К. Турчанова. Майже 30 років (з 1878 по 1905 роки) керівником міста був О.М. Пашутін, який багато зробив щодо упорядкування (здійснено брукування та освітлення центральних вулиць, запущено водогін, відкрито рух трамваю, сприяв організації народної освіти, активно займався благодійністю та інше). На честь 25-річчя перебування на посаді міського голови у 1903 р. його іменем було перейменовано вулицю О. Невського (на Пашутінську). 19 травня 2009 року на площі перед будівлею міської ради Кропивницького під час святкування Дня міста відкрили пам'ятник О.М. Пашутіну, що став улюбленим місцем для городян.

В умовах самодержавного, жорстко забюрократизованого, керуючого перш за все в інтересах дворянства суспільного устрою, будь-яка участь громадських інститутів у керуванні містами допускалась лише настільки, наскільки вона не порушувала всевладдя царської бюрократії. Тому міському самоврядуванню відводилися лише питання муніципального господарства та упорядкування: водопостачання, каналізація, освітлення та озеленення вулиць, забезпечення провіантом городян через створення мереж базарів та крамниць, медико-санітарне та епідеміологічне обслуговування міських жителів (нагляд за чистотою вулиць, площ, дворів, відкриття медичних закладів різних форм, застосування заходів з дотримання населенням санітарних норм, боротьба з епідеміями та ін.), сприяння поширенню освіти (засновувати школи, бібліотеки, клуби, музеї та ін.) [1, с. 821].

Крім того, міське самоврядування вимушено було утримувати урядову адміністрацію (чинів міської поліції, пожежну команду, в'язниці) забезпечувати військовий постій. У середньому ці витрати становили 25% міського бюджету й мали тенденцію до постійного зростання, що слугувало приводом до нескінченних суперечок між містом й відповідними відомствами [8, с. 49].

Закон 1870 р. визнавав самостійність міського самоврядування в межах наданих йому прав [1, с. 821]. Згідно з нормативними актами уряд мав здійснювати контроль виключно за законністю діяльності міських дум та управ [1, с. 838].

Офіційно міські самоврядні установи не включалися в загальну систему державних органів. Хоч органам міського самоврядування й були обіцяні самостійність та незалежність від адміністрації, але на практиці самоврядні органи не мали реальної влади, яка б дозволяла їм суворо слідкувати за виконанням прийнятих постанов. Фактично вони являли собою установи системи міністерства внутрішніх справ. Міністр особисто контролював діяльність органів міського самоврядування в масштабах країни, в губернії реалізація цієї функції покладалася на губернатора. Останній затверджував на посаді міського голову, кошторис міста,

відсторонював від посад членів міської управи чи іншу особу, обрану думою, міг опротестувати будь-яке рішення думи, як незаконне [4, с. 108].

Обов'язкові для мешканців міста постанови, крім дум, міг видавати й губернатор. Зміст постанов дум та губернатора частково збігалися, але інколи трактувалися по-різному. Зрозуміло, що в таких випадках думські постанови не мали ніякої юридичної сили [4, с. 416]. Крім того, на проект обов'язкових для городян постанов дум, пов'язаних з міським порядком, міська управа повинна була отримати висновок керівника місцевого поліцейного управління [1, с. 834].

Губернатор щотижня повинен був надсилати міністру внутрішніх справ «конфіденційні записки» з викладенням найважливіших подій у місцевому самоврядуванні. Циркуляром Головного управління зі справ преси від 29 травня 1881 р. заборонялося публікувати без попереднього розгляду статті, які містили відомості про думські постанови. Вищий нагляд за діями міського самоврядування здійснював Сенат.

Розгляд скарг населення на рішення думи, а також суперечок між міським громадським управлінням та урядовими, земськими й становими установами доручалося спеціальному колегіальному органу в губерніях – губернській із міських справ присутності під головуванням губернатора, яка була основним посередником між думами, приватними особами, громадськими й становими установами та розглядала лише законність постанов й розпоряджень дум і не втручалася в їхню господарську діяльність. Від її швидкого та неупередженого розв'язання питань залежав успіх міських справ.

Після вбивства Олександра II указом від 14 серпня 1881 року «Про заходи з охорони державної безпеки та громадського спокою» було запроваджено надзвичайний стан в країні. Царські чиновники отримали законні підстави здійснювати свавілля, безпідставно втручатися в міські справи й чинити чисельні порушення законів. Найбільші побоювання в царизму викликала небезпека використання думських засідань для проголошення антиурядових, крамольних промов та здійснення гласними корупційних діянь.

Таким чином, міська реформа 1870 р. започаткувала новий тип громадських установ, заснований на принципах всестановості, буржуазного майнового цензу, поділу розпорядчої та виконавчої влади, самоврядування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Городовое положение 11 июня 1892 г.// Полное собрание законов Российской империи.– Спб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1895. – Собр.3. – Т.12. –№8708. – С.430-456.
2. Журнал заседаний городской думы за 1893 год. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Од.зб. 572.
3. Журнал заседаний городской думы за 1909 год. – ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Од.зб. 574.
4. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 годов / П.А. Зайончковский. – М.: МГУ, 1964. – 511 с.

5. Инструкция Харьковской городской управы 1900 г. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 71.
6. Крижанівський В.М. До проблеми джерелознавчого вивчення журналів Єлисаветградської міської думи за 1871-1917 роки / В.М. Крижанівський // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград:РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2010. – С.346-353.
7. Крижанівський В.М. До проблеми визначення кількості й вивчення соціальної належності й професійної зайнятості гласних Єлисаветградської міської думи за 1871-1917 роки / В.М. Крижанівський // Наукові записки. – Випуск 15. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград:РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2012. – С.287-295.
8. Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / О.М. Марченко // Матеріали обласної наук.-практичної історико-краєзнавчої конференції «Актуальні аспекти дослідження історії міста» Ч.1. – Кіровоград, 2005. – С.45-51.
9. Матеріали о выборах в Елисаветградскую городскую думу с 1910 г. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 10. – Од.зб. 24.
10. Матеріали о выборах в Елисаветградскую городскую думу с 1911 г. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 10. – Од.зб. 25.
11. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. / В.А. Нардова. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.
12. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин. – Кіровоград, 1992. – 176 с.
13. Послужные списки лиц, служащих в городском общественном управлении, 1882 – 1896 гг. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 371.
14. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871-1903 гг. / Сост. Л.К. Брейер. – Елисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. – Т. 1. – 773 с.
15. Список служащих городского управления, 1891 г. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 330.
16. Структура городского общественного управления. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 137.
17. Чудовский Г. Городовое положение 1870 г. с дополнениями и разъяснениями / Г. Чудовский. – СПб.: МВД, 1874. – 264 с.
18. Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в ХІХ в. – СПб.: изд.тов.бр. А.И.Гранат и К., 1903. – Т.4. – С.1-29.

НЕЛЛІ БЛАЙ: ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дар'я Чорна

(студентка групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент І.С. Позднякова

Однією з головних ознак демократичного суспільства є свобода слова, яка реалізується журналістами в засобах масової інформації (далі – ЗМІ). Зважаючи на суспільну важливість, масовість та доступність, ЗМІ мають величезний вплив на духовні процеси, що відбуваються в суспільстві, вони виступають вагомим засобом створення історико-культурного інформаційного простору держави, який, по суті, є тим духовно-ідеологічним цементам, що скріплює народ у політичну націю. У ЗМІ різних країн, особливо якщо вони належать до суспільного мовлення, досить популярними є журналістські розслідування, а в таких країнах як США, цей жанр є улюбленим серед глядачів і читачів.

У ХІХ ст. одним із феноменів суспільного життя в Сполучених Штатах Америки стала поява друкованих видань ЗМІ. З розвитком освіти преса зміцнила свої позиції, зріс її вплив на широкі верстви населення. Діяльність преси було спрямовано на боротьбу з політичною владою за здобуття повної свободи, за право засновувати нові газети й вільно, не відчуваючи тиску, коментувати та аналізувати події й факти.

Журналісти цілодобово полювали за все новими й новими фактами, виїжджали на місце подій у пошуках сенсаційних репортажів, проводили різного роду розслідування, збирали відомості та свідчення – одним словом, шукали матеріали всюди, де їх тільки можна було знайти. Наприкінці ХІХ ст. в американській журналістиці панувала «епоха нової журналістики», зростаючий інтерес американців до того, що відбувається в їхній країні та за її межами, змусив друковані видання включатися в президентські виборчі кампанії, політичні події тощо. Журналіст ставав центральною фігурою в системі органів друку, саме тому до нього почали висувати все більші вимоги.

У другій половині ХІХ ст. збільшилася кількість жінок в журналістиці. У 1886 році у США працювало 500 кореспондентів-жінок, а вже через два роки в одному тільки Нью-Йорку їх налічувалося понад 200 жінок-журналістів [4].

Однією з таких жінок, яка створила себе сама завдяки енергії та спритності, є Елізабет Джейн Кокран (псевдонім Неллі Блай), журналіст, письменниця, підприємниця, феміністка, яка народилася 5 травня 1864-го року в м. Кокранс-Міллз, графства Армстронг, штат Пенсильванія, США й за час своєї професійної діяльності провела гучні журналістські розслідування та оприлюднила суспільно важливі факти, котрі зробили її ім'я відомим на весь світ.

Сім'я Елізабет Кокран була великою та заможною: батько – Майкл Кокран, мати – Мері Джейн Кеннеді та 15 дітей: п'ять спільних дітей та десять дітей Майкла від першого шлюбу. Дитинство Елізабет починалося безтурботно з життя в гарній садибі, як і належало статусу її родини. Мати одягала Елізабет не в чорні та коричневі, прийняті в той час, а в рожеві сукні, які принесли Елізабет прізвисько «Пінкі» [6].

Все змінилося, коли голова сім'ї Кокран помер, не залишивши ні заповіту, ні будь-яких юридичних прав родині на своє численне майно, внаслідок чого сім'я потрапила у фінансову скруту. Мері Джейн Кеннеді разом з Елізабет та іншими дітьми була змушена переїхати до іншого міста. Мати вийшла заміж вдруге, намагаючись забезпечити стабільніше життя для себе та дітей. Однак чоловік виявився алкоголіком, одержимим насильством, і згодом Елізабет свідчила в суді у справі про їхнє розлучення [3].

У 1879 році Елізабет вступила до педагогічного училища Індіани, щоб стати вчителькою, але скрутне становище сім'ї не дало змогу їй провчитися більше одного навчального семестру. На початку 1880-го року Елізабет Кокрейн (вона додала до свого прізвища кінцеву літеру «е») з матір'ю переїхали до Пітсбурга. Там родина жила вкрай бідно, грошей не вистачало на їжу та житло. Щоб забезпечити сім'ю, Елізабет вирішує заробляти самостійно.

Одного дня, читаючи статтю під назвою «Для чого годяться дівчата», опубліковану в «*The Pittsburgh Dispatch*», в якій автор статті Еразм Вілсон стверджував, що місце жінки – вдома, де вона повинна виконувати такі загальноприйняті обов'язки, як виховання дітей, куховарство, прибирання, викликало масу обурення в Елізабет. Приголомшена сексистськими заявами, вона вирішила написати колоритну відповідь (дівчина підписалася «Самотня Сирота») у редакцію газети, про те, що не з чуток знає про труднощі виживання молодих дівчат в бідних індустріальних районах міста Пітсбурга. Дівчина виступила на захист жінок, які змушені тяжко працювати, щоб заробити гроші й прогодувати свою сім'ю. Її стаття «*The Girl Puzzle*» справила враження на редактора, він запропонував Кокрейн повноцінну роботу репортеркою із зарплатнею п'ять доларів на тиждень [5].

Елізабет Кокрейн обрала псевдонім Неллі Блай, за назвою популярної у той час пісні Стівена Фостера. У своїх нотатках Блай починає висвітлювати теми, які завжди її хвилювали – умови роботи дівчат у Пітсбурзі, життя в бідних районах, архаїчні закони про розлучення. Неллі Блай створила собі репутацію тим, що давала змогу аудиторії отримувати інформацію «з перших рук». Так, щоб дослідити небезпечний завод, Блай влаштувалася туди на роботу й написала про те, що приміщення не має пожежного виходу, а жінки, які відпрацьовують довгі й важкі робочі зміни, отримують низьку зарплатню. Цим вона помітно відрізнялася від інших репортерок того часу, чий внесок у журналістику зазвичай обмежувався описом світського життя, моди, садівництва тощо.

Ще одним неймовірним розслідуванням, в ході якого вона виступала не тільки автором, а й безпосереднім учасником, було пов'язане з написанням статті про сумнозвісну психіатричну лікарню, що знаходилася на острові Блеквелла. Домовившись з головним редактором газети «World» Джоном Коккерілем, Неллі розробила ідею проникнення до жіночої божевільні, щоб у своїх репортажах розкрити правду про тамтешні зловживання. З метою найбільш точного опису умов у притулку вона представилася як Міс Браун, прикинулася психічно хворою й перебувала там протягом десяти днів [1].

Потрапивши до божевільні, вона почала триматися абсолютно нормально. Але незабаром Неллі зробила страшне відкриття: «У це складно повірити, але чим адекватніше я себе вела, тим більше божевільною мене вважали» [2].

Неллі Блай повідомляла про фізичне й психічне насильство з боку персоналу, про годування хворих харчами, які кишіли паразитами, а також про те, що в притулку перебувають люди, які не мають психічних порушень. Більшість з них зумисно розміщені там членами сім'ї, як у випадку з однією жінкою, яка була визнана божевільною після того, як чоловік викрив її у зраді [1].

Викриття Блай, опубліковане в «*The New York World*» незабаром після її повернення, мало величезний успіх. Стаття пролила світло на ряд тривожних умов у лікарні й врешті-решт стимулювала широкомасштабне розслідування відносно установи. Були проведені необхідні зміни у сфері охорони здоров'я, а ситуація з пацієнтами значно покращилася після втручання місцевої влади [6]. Скандал моментально став загальнонаціональним. Історію про божевільню на острові жахів передрукували всі газети. Персонал лікарні повністю замінили. Але головним своїм досягненням Неллі вважала законодавче врегулювання процедури медичного огляду божевільних. Відтепер потрапити до божевільні через недбальство лікаря або за рекомендацією чоловіка, який вирішив таким чином позбутися від дружини, стало складніше.

Новаторська журналістика Блай приносить швидкі результати: громадяни Пітсбурга обурені й вимагають змін, а власники підприємств скаржаться на негативне висвітлення бізнесу в газеті та погрожують позбавити її своєї реклами. Тоді видавці змушені відступити, а Неллі повертається до «жіночих сторінок», які її зовсім не цікавлять.

На знак протесту Неллі Блай у 1886 році вирушає до Мексики, звідки надсилає звіти про життя мексиканців та мексиканок, описуючи корупцію й важкі умови існування бідноти, які пізніше були видані в книжковому форматі під назвою: «Шість місяців в Мексиці» [6]. В одній зі статей вона виступила проти арешту місцевого журналіста за критику мексиканського уряду, за що під загрозою арешту вигнана з країни [4].

У 1895 році Неллі Блай вийшла заміж за промисловця-мільйонера Роберта Сімена, який був на 40 років старшим за неї. Роберт був власником «*Iron Clad Manufacturing Company*», компанії, що виготовляла бідони, бочки

та інші продукти зі сталі. У пари не було спільних дітей, а діти Сімена вкрай негативно ставилися до Неллі. З часом Блай ставала дедалі активнішою учасницею компанії, запатентувавши, наприклад, бідон для молока власної конструкції.

Коли Сімен помер у 1904 році, Елізабет Кокрейн Сімен взяла компанію на себе, і якийсь час була однією з провідних жінок-підприємниць в Сполучених Штатах, але в 1914 році погане управління та шахрайство співробітників призвели її компанію до банкрутства.

1914-го року Неллі Блай зібралася до Європи, аби відвідати друга в Австрії. Вона побачила спалах Першої світової війни, налагодила контакт з Артуром Брісбеном – колишнім редактором «*World*», який тепер працював у газеті Герста «*The New York Evening Journal*» і повернулася в журналістику.

Неллі Блай стала першою в Америці жінкою-військовою кореспонденткою, що писала статті на основі особистих спостережень на лінії фронту.

До 1919-го року Елізабет приїздить до Нью-Йорку й регулярно пише для «*The Evening Journal*», де мала свою шпальту. Крім того, друкує окремі консультації та особисту думку за темами дня. Неллі Блай допомагала бідним жінкам знайти роботу й збирала гроші, щоб надати допомогу вдовам, дітям та всім, для кого настали важкі часи.

Неллі Блай померла 27 січня 1922-го року від пневмонії в нью-йоркській лікарні *St. Mark's Hospital*, у віці 57 років, продовжуючи писати свої колонки аж до самої смерті. Так закінчилося життя видатної людини, яка зробила величезний внесок у розвиток світової журналістики й культури. Наступного дня, після її смерті «*The Evening Journal*» опублікувала некролог і віддала данину новаторській репортерці, назвавши Неллі Блай «*найкращим репортером в Америці*». Знаменита журналістка похована в скромній могилі на кладовищі *Woodlawn Cemetery* в Бронксі [3].

Таким чином, дівчинка Елізабет Джейн Кокран, народилася та зростала в заможній сім'ї у містечку Кокранс-Міллз, графства Армстронг. Дитинство Елізабет було безтурботним до того часу, доки не помер її батько, смерть якого змусила вдову з дітьми переїхати до іншого міста. Елізабет декілька років спостерігала за тим, як важко її матері утримувати сім'ю, й дівчина вирішила заробляти самостійно.

На нашу думку, дівчина розпочала свою кар'єру журналіста випадково. Написавши до газети гострий та емоційний відгук на статтю «Для чого годяться дівчата», вона отримала омріяну роботу із зарплатнею п'ять доларів на тиждень. З того часу, володіючи гострим пером, Неллі розкривала наживи суспільства, перебуваючи на найпередовіших рубежах не боячись нічого. За чарівною посмішкою Блай переховувався авантюрний характер, рясно приправлений допитливістю і тягою до пригод. «Леді Сенсація» назавжди залишиться в історії, як приклад самовідданості й бадьорості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блай Н. «10 дней в сумасшедшем доме» [Электронный ресурс / Н. Блай. – Режим доступа: http://samlib.ru/o/osinina_a_a/10daysinamadhouse.shtml .
2. Бурова Е. Десять дней в сумасшедшем доме [Электронный ресурс] / Е. Бурова. – Режим доступа: <http://project229970.tilda.ws>.
3. Локтева И. Нелли Блай – Леди сенсация XX века [Электронный ресурс] / И. Локтева. – Режим доступа: <https://www.womanhit.ru/psychology/personality/2016-12-08-nelli-blaj-ledi-sensatsijahh-veka/>.
4. Неллі Блай [Электронный ресурс] / Н. Блай. – Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/Неллі_Блай].
5. Неллі Блай: біографія [Электронный ресурс] / Н. Блай. – Режим доступа: <http://www.people.su/ua/14611>].
6. Сазонов Е. Феномен «желтой прессы» [Электронный ресурс] / Е. Сазонов. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu/www.woa/wa/Main?textid=497&level1=main&level2=articles>.